

RICHARD NĚMEC
UNIVERSITÄT BERN

PLANOWANIE I PRZEBUDOWA
„NOWEGO NIEMIECKIEGO WSCHODU”.
GENERALNE GUBERNATORSTWO: WARSZAWA (1939–1945)*

URBANISTYKA CZY IDEOLOGIA?

Początek XX w. upłynął pod znakiem rywalizacji między światowymi metropoliami, z ich reprezentacyjną architekturą (il. 1). Rywalizacja ta prawdopodobnie zainicjowała powstanie specyficznej architektury z elementami klasycyzującymi, której zadaniem było reprezentowanie narodowosocjalistycznego Berlina, a tym samym Trzeciej Rzeszy. Już we wrześniu 1933 r., podczas spotkania z przedstawicielami Kolei Rzeszy i gminy miasta Berlin, Adolf Hitler miał stwierdzić, iż Niemcy, z Berlinem jako „stolicą Rzeszy 65-milionowego narodu”, trzeba wznieść na takie wyżyny pod względem kulturalnym i zabudowy miasta, aby mogły konkurować ze wszystkimi stolicami świata¹. W rozporządzeniu z 1937 r. przywódca Rzeszy zażądał od Alberta Speera, generalnego inspektora budowlanego, by do istniejącego w Berlinie budowlanego chaosu wprowadzić wyraźną linię, która miałaby odpowiadać duchowi ruchu nazistowskiego i sprostać istocie niemieckiej stolicy Rzeszy². Zgodnie z zawiadomieniem Hitlera z 1934 r. na sfinansowanie przebudowy Berlina przewidziano 60 milionów marek niemieckich rocznie na okres ponad 20 lat, które

* Niniejszy artykuł bierze swój początek w wykładzie, który wygłosiłem 18 lutego 2015 r. podczas odbywania stypendium w Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie. W tym miejscu chciałbym serdecznie podziękować za zaproszenie dyrektorowi Instytutu, prof. dr. Milošowi Řeznikowi, i kolegom z NIH. Słowa podziękowania za pomoc kieruję również do kolegów z Archiwum Państwowego w Warszawie, szczególnie pani dyrektor Moniki Jurgo-Puszcz, a także do Grzegorza Perzyńskiego z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Poruszone w artykule problemy są wybranymi тезami z mojej rozprawy habilitacyjnej powstającej w Instytucie Historii Sztuki, Historii Architektury i Ochrony Zabytków na Uniwersytecie w Bernie, w katedrze prof. dr. Bernda Nicolaia.

¹ Sparafrazowano zgodnie z: L.O. Larsson, *Die Neugestaltung der Reichshauptstadt. Albert Speers Generalbebauungsplan für Berlin*, „Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art”, 29, Upsalla 1978, s. 22. Przelomowe badania przedstawili: H. Reichhardt, W. Schäche, *Von Berlin nach Germania. Über die Zerstörungen der „Reichshauptstadt“ durch Albert Speers Neugestaltungsplanungen* (wystawa Archiwum Krajowego w Berlinie, 7 listopada 1984 – 30 kwietnia 1985), Berlin 1984. Na temat Speera współcześnie: *Hitlers Architekten: Historisch-kritische Monographien zur Regimearchitektur im Nationalsozialismus*, Hrsg. R. Rosenberg, W. Nerdinger, Bd. 2, S. Tesch, *Albert Speer (1905–1981)*, Wien 2016; por. *Mythos Germania – Vision und Verbrechen*. Katalog wystawy, Hrsg. D. Thorau, G. Schaulinski, Edition Berliner Unterwelten, Berlin 2014.

² Działalność Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego regulowało wiele rozporządzeń. Rozporządzenie pierwsze: *Reichsgesetzblatt* (Dziennik Ustaw Rzeszy) [dalej cyt.: RGBl] I 1937, s. 103 (rozporządzenie z 30 stycznia), Powołanie Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego; Rozporządzenie drugie: RGBl. I 1937, s. 1054–1055 (Ustawa o przebudowie miast niemieckich), 4 października 1937 r., ustalenie kompetencji generalnego inspektora budowlanego; Rozporządzenie trzecie: RGBl. I 1940, s. 1387 („Do Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego oprócz przebudowy stolicy Rzeszy należy przeprowadzenie działań urbanistycznych w innych miastach...”), 18 października, rozszerzenie zakresu kompetencji Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego. Speer, który od 1934 r. pracował jako pełnomocnik ds. budownictwa w sztabie zastępcy Führera, w momencie objęcia stanowiska miał nieco ponad 30 lat. Nie zwrócono się do ówczesnych doświadczonych architektów, jak np. do Paula Schmitthennera ze Stuttgartu czy Hermanna Jansena z Berlina.

1. Genewa, Pałac Narodów, 1929–1936, proj. Henri Paul NĚnot i inni. Fot. M. Corti 2011, Wikimedia Commons

to fundusze miały być zarządzane przez kuratorium. Jak utrzymywał w sprawozdaniu z 1940 r. dyrektor Głównego Urzędu Zarządzania i Gospodarki (Urząd Główny II) przy generalnym inspektorze budowlanym, Karl Maria Hettlage, stosowną sumę, dzięki której finansowano plany i wielkie projekty, przekazywano rocznie generalnemu inspektorowi budowlanemu Berlina. Środki, które pozostały w danym roku rozliczeniowym, miały być zaoszczędzone na czas po wojnie³. Jak dokumentuje Rudolf Wolters w swojej *Kronice generalnego inspektora budowlanego stolicy Rzeszy*, Hettlage uczestniczył raz w oficjalnym obiedzie z niezależnymi architektami generalnego inspektora budowlanego działającymi na zlecenie, w którym to spotkaniu udział wzięli również między innymi tak zwani Bevollmächtigten, architekci: Wilhelm Kreis, Erhard Schmidt, Friedrich Tamms, Hanns Dustmann, Hans Freese, Herbert Rimpl, Cäsar Pinnau i Theodor Dierksmeier. Na pytanie Speera o „różnicę w zarządzaniu finansami w Berlinie i przy Generalnym Urzędzie Inspektora Budowlanego” zauważył sarkastycznie, że w Berlinie wydatki dostosowywano do wpływów, natomiast w Generalnym Urzędzie Inspektora Budowlanego jest odwrotnie, tym samym uznał temat za zamknięty⁴. I rzeczywiście, rozpoczęto bądź kontynuowano kompleksowy architektoniczny program budowlany w ramach przyjętego rozróżnienia – zakodowanego typologicznie i stylistycznie – w budowlach o charakterze reprezentacyjnym, przemysłowym, osiedlowym czy rekreacyjnym (il. 2–3). Świadczą o tym również generalne plany zabudowy, stworzone dla takich „miast Führera”, jak: Monachium, Linz, Norymberga czy Hamburg. Ustawa o przebudowie miast niemieckich weszła w życie 4 października 1937 r., a już na wystawie Expo w 1937 r. w Paryżu nowe „wielkie Niemcy” zaprezentowały się jako przodujące mocarstwo światowe⁵.

³ Bundesarchiv (Niemieckie Archiwum Federalne) [dalej cyt.: BArch] R 4606/370, k. 72, Hettlage do Speera, zestawienie z 5 grudnia 1940 r.; BArch R 4606/476, s. 110–230 zawiera kwoty wypłacone architektom. Akta analizował: H. Engler, *Die Finanzierung der Reichshauptstadt. Untersuchungen zu den hauptstadtbedingten staatlichen Ausgaben Preußens und des Deutschen Reiches in Berlin vom Kaiserreich bis zum Dritten Reich (1871–1945)*, „Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin”, 105, Berlin 2004, szczególnie s. 416–418.

⁴ Archiv des Instituts für Zeitgeschichte München (Archiwum Instytutu Historii Współczesnej) [dalej cyt.: IfZArch], nr zespołu ED 99, Chronik des Generalbauinspektors für die Reichshauptstadt 1941, Bd. 1, zebrane przez Rudolfa Woltersa, s. 65–71, raport z 26 kwietnia, 20–21.

⁵ RGBl. 1/1937, s. 1054–1055. Ustawa przewidywała m.in. powierzchniowe wywłaszczanie praw ziemskich i własności w celach publicznych.

2. Berlin, Nowa Kancelaria Rzeszy, Voßstraße, 1935–1943, proj. Albert Speer, w: A. Hitler, *Die Reichskanzlei*, „Die Kunst im Deutschen Reich”, 1939, H. 3

3. Berlin, Gauarbeitsamt, Friedrichstraße 34–37, 1938–1940, proj. Hans Fritsche, na zlecenie Ministerstwa Pracy Rzeszy, na wzór pawilonu projektu Alberta Speera na wystawę w Paryżu.
Fot. R. Némec 2017

Z początkiem wojny pierwotny cel uległ jednak zmianie. Berlin miał już nie tylko konkurować z innymi miastami, ale wszystkie je przewyższać. 25 czerwca 1940 r. Hitler z fanatyzmem mówił o „tym odtąd najważniejszym zadaniu budowlanym Rzeszy” i zażądał ukończenia do 1950 r. przebudowy stolicy, która miała stać się „wyrazem” silnej nowej Rzeszy⁶. Służyło temu zaplanowanie „osi” (il. 4) z budowlami zawierającymi element tożsamościowy – miasteczka uniwersyteckiego w zachodniej części Berlina czy strategicznie umiejscowionych otwierających osie, powstałych częściowo już wcześniej, dworców i lotnisk. Kilka fragmentów osi wschód – zachód rzeczywiście powstało. O fazie przygotowawczej świadczy zachowany do dzisiaj na południowym krańcu planowanej osi północ – południe „Schwerbelastungskörper” („obiekt dużego obciążenia”) o średnicy 10 m, służący do sprawdzania właściwości gleby.

Miastom europejskim przypisano rolę podrzędną – niektóre z nich miały zostać przebudowane, względnie zmniejszone, inne całkowicie wygaszone. I tak strefę okupacyjną, na przykład część Polski oraz Protektorat Czech i Moraw, w założeniach pozbawiono wszelkich praw do pełnienia funkcji reprezentacyjnych. Przy wsparciu profesjonalnej propagandy naświetlano jedynie politykę osiedleńczą, zakorzenioną w ideologii „krwi i ziemi”⁷. Do programu germanizacji włączono z jednej strony powołane lub zreorganizowane wyłącznie w tym celu urzędy Rzeszy i instytucje badawcze, z drugiej zaś strony w coraz większym stopniu angażowano do tego gminnych polityków i architektów: zarówno niezależnych, jak i tych posiadających status urzędników państwowych. Nazistowską ideologią Hitlera skażone

⁶ BAArch R 3/1809, s. 33 (*Führer-Erlasse 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferten, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckten Direktiven*, Hrsg. M. Moll, Stuttgart 1997, załącznik s. 500). Abstrahując od niewiarygodnych *Rozmów przy stole*, nie da się udowodnić pojęcia *Germania* forsowanego w badaniach i wynikającego z: Reichhardt, Schäche, *op. cit.*, s. 32. przyp. 6. Por. *Mythos Germania...*

⁷ Ideologia „krwi i ziemi”, tzn. koncepcja narodu bez przestrzeni, stanowiąca integralną część nazistowskiej polityki agrarnej i ideologii, biorąca swój początek u Walthera Darré, znalazła odzwierciedlenie na wielu płaszczyznach (m.in. *Mein Kampf* Hitlera, Ustawa Rzeszy o dziedzicznych gospodarstwach rolnych z 29 września 1933 r.). Por. G. Corni, H. Gies, „*Blut und Boden*”. *Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*, „Historisches Seminar NF”, 5, Idstein 1994 (C. Erbhöfe und Siedlungsfragen, nr 15, 121–122, Richtlinien für die Bildung deutschen Bauerntums (wytyczne dotyczące wykształcenia niemieckiego chłopstwa)).

4. Berlin, oś północ – południe według planów Alberta Speera, 1941
 (latarnia uliczna, proj. Albert Speer, cztery stróżówki z otaczającymi murami, proj. Johannes Huntemüller).
 Fot. R. Němec 2017

były zarówno szerokie warstwy społeczne, jak i profesjonalne grupy zawodowe. Postulowano, aby od tej chwili strategicznym celem uniwersalnej i propagowanej ideologii narodowosocjalistycznej, odpowiednio zorientowanej na Niemcy Centralne, było rozszerzenie Rzeszy na Wschód. Kadra nazistowska stale domagała się w swojej propagandzie rozszerzenia „niemieckiej przestrzeni życiowej” przede wszystkim na „tereny wschodnie” – szczególnie nasiliło się to po rozpoczętej w czerwcu 1941 r. wojnie niemiecko-radzieckiej. W ramach Generalnego Planu Wschodniego stworzono i częściowo wdrożono ideę Nowej Europy. W tej kwestii w czasie „rozmów przy stole w kwaterze głównej Führera” Hitler miał wypowiedzieć się w następujący sposób:

Tylko w Europie, w zamkniętym obszarze osadniczym, w stosunku do 60–65 milionów Anglosasów, 60 milionów Wielkorusinów, 39 milionów Francuzów, 40 milionów Włochów, 17 milionów Polaków, 7 milionów Czechów, jest 85 milionów Niemców. To pokazuje, jak nisko upadliśmy, jeśli chodzi o politykę silnej ręki, a tym samym o politykę dotyczącą przestrzeni [...] ⁸.

Podjęto wówczas dalekosiężne decyzje polityczne, którym towarzyszyły rozważania na temat planowania przestrzennego oraz urbanistyki na terenach podbitych (aneksja Austrii, Alzacji, terenów Niemiec Sudeckich w latach 1938–1940, Słowacji, a przede wszystkim zajęcie Polski⁹). Tym samym stworzono warunki sprzyjające działalności architektonicznej, która miała służyć reżimowi totalitarnemu, przy czym należy zwrócić uwagę na to, że wszystkie terytoria, wraz ze stolicami i centrami administracyjnymi, różniły się od siebie pod względem jurysdykcji. Strategię podboju w odniesieniu do polskich, jak i byłych terenów

⁸ H. Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, München 2003, s. 691–705, Adolf Hitlers Geheimrede vom 23. November 1937 (Tajna przemowa Adolfa Hitlera z 23 listopada 1937 r.).

⁹ W tym kontekście należy przytoczyć różne umowy, jak np. układ monachijski (Münchener Abkommen) z 30 września 1938 r., dyktat salzburski (Salzburger Diktat) z 28 lipca 1940 r. i inne, które miały uzasadniać tworzenie przemocą wielu politycznych jednostek administracyjnych w latach 1938–1939, takich jak: Okręg Sudecki, Protektorat Czech i Moraw, autonomiczną Słowację oraz Okręg Kraju Warty (26 października 1939/29 stycznia 1940) i Generalne Gubernatorstwo. W przypadku Generalnego Gubernatorstwa chodziło o wcześniejsze terytoria Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej. Literatura poruszająca zasygnalizowaną tematykę jest bardzo obszerna i nie ma potrzeby przytaczania jej w tym miejscu.

czesochosłowackich, a zarazem ich szczególną pozycję, obrazują różne koncepcje narodowosocjalistycznych planistów i urbanistów na okupowanych terenach Europy Środkowo-Wschodniej. Na podstawie wybranych przykładów zrealizowanych w Generalnym Gubernatorstwie należy zatem, po pierwsze, odpowiedzieć na pytanie, które z urzędów Rzeszy i grup zawodowych urbanistów i architektów uczestniczyły w „programie Wschód”. Tytułem egzemplifikacji trzeba również zbadać na przykładach koncepcje urbanistyczne i architektoniczne dla Pragi i Warszawy. Właśnie te miasta były najdłużej okupowanymi stolicami zajętych terenów. Przy czym nie poddaję tutaj analizie poszczególnych „historii urzędów”, chodzi raczej o to, by prześledzić nie zawsze prostą drogę służbową oraz skrytą rywalizację dwóch dziedzin: *urbanistyki* i *planowania przestrzennego* w ramach Generalnego Planu Wschodniego. W tym celu przytaczam wiele źródeł i badań¹⁰.

STAN BADAŃ I CELE

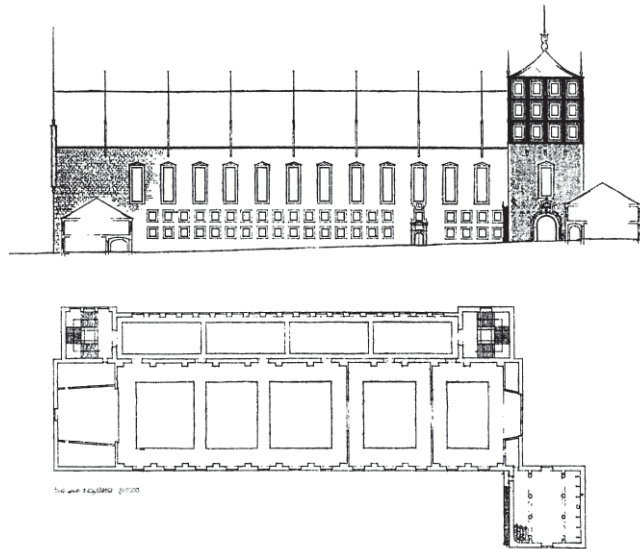
O planach dotyczących Warszawy świadczy głównie mapa fotograficzna przekazana generalnemu gubernatorowi Hansowi Frankowi 6 lutego 1940 r. Obrazuje ona cel przekształcenia Warszawy w „nowe niemieckie miasto”. Mapa ta przechowywana jest w Instytucie Pamięci Narodowej w Warszawie (IPN), w Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (GKBZH), i jest znana od lat 60.¹¹. Po raz pierwszy opisała ją szczegółowo Helena Syrkusowa w 1973 r.¹², która wytyczyła *de facto* kierunek dla następnych badań. Do częściowego zrewidowania przyjętego przez nią modelu interpretacji dążyli Niels Gutschow i Barbara Klain, w tę stronę zmierzały również badania historyczne Jörga Baberowskiego i Anselma Doeringa-Mantueffla, Tomasza Szaroty czy niedawno Martina Kohlrauscha i Jeffreya Diefendorfa¹³. Punktem wyjścia w dotychczasowych badaniach, w rozumieniu Syrkusowej, jest uporządkowany program planowania miasta. W kwestii urbanistyki szuka się analogii do „wzorcowego” Okręgu Kraju Warty – Poznania. Jednakże na podstawie nowych materiałów źródłowych w niniejszej pracy zrewidowano te stanowiska. Jako odniesienie do terytorialno-okupacyjnych, jak i konkretnych praktyk urbanistycznych, prowadzonych przez zaangażowane w nie instytucje Rzeszy, nasuwają się między innymi przykłady w byłej Republice Czechosłowacji, przy czym można tu zdefiniować poszczególne instrumenty germanizacji. Jednocześnie, oprócz cech identycznych w Polsce i Czechosłowacji, zauważalne są znaczące różnice. Zasadniczą rolę w owych kolonizatorskich i germanizacyjnych praktykach w byłej Czechosłowacji – składającej się z utworzonego w 1938 r. Kraju Sudeckiego i z proklamowanego 16 marca 1939 r. Protektoratu Czech i Moraw – odgrywał Urząd Ziemi, do którego zakresu kompetencji należała między innymi polityka osadnicza. Udział Urzędu Ziemi można potwierdzić w wielu projektach, na przykład w Jihlavie,

¹⁰ Dla Kraju Warty: A. Paradowska, *Polskie drogi w niemieckim kraju. Narodowo-socjalistyczna wizja porządkowania polskiej wsi na terenie Kraju Warty (Polish roads in a German land: A national-socialist vision of putting the Polish countryside in order in the Reichsgau Wartheland)*, [w:] *Pany chłopy chłopy pany*. Katalog wystawy, red. W. Szymański, M. Ujma, Galeria Sztuki Współczesnej BWA „Sokół”, Nowy Sącz 2016, s. 72–87, 142–156.

¹¹ Instytut Pamięci Narodowej Warszawa (IPN), Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, zespół (GK), sygn. 167/106. Plany wspomniane w: J. Kulski, *Zarząd miejski Warszawy 1939–1944*, Warszawa 1964, s. 53. Przypisuje się je jednakże niejakiemu inż. Pabstowi. W ten sposób uzasadnia się błędne przypisanie ich Pabstowi.

¹² H. Syrkusowa, *Działalność architektów i urbanistów w Warszawie w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Warszawa lat wojny i okupacji: 1939–1944*, z. 3, red. K. Dunin-Wąsowicz, J. Kaźmierska, H. Winnicka, Studia Warszawskie, t. 17, Warszawa 1973, s. 317–344.

¹³ Plany wspomniane w: K. Dunin-Wąsowicz, *Raporty Ludwiga Fischera*, [w:] *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939–1944*, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1987, s. 7–32, tu s. 24. Planami zajmowali się szczegółowo: N. Gutschow, B. Klain, *Vernichtung und Utopie. Stadtplanung Warschau 1939–1945*, Hamburg 1994. Plan, o którym jest tutaj mowa, został częściowo opublikowany w tym opracowaniu. J. Baberowski, A. Doering-Mantueffel, *Ordnung durch Terror: Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium*, Bonn 2006, s. 63; T. Szarota, *Warschau unter dem Hakenkreuz. Leben und Alltag im besetzten Warschau 1.10.1939 bis 31.7.1944*, Paderborn 1985, s. 11–17 (wyd. pol.: *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, wyd. 2, Warszawa 1978); M. Kohlrausch, *Warschau im Zweiten Weltkrieg. Besatzung und nationalsozialistische Stadtplanung*, [w:] *Stadt und Nationalsozialismus*, „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas”, 21, na zlecenie Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Hrsg. F. Mayrhofer, F. Opll, Linz 2008, s. 23–43; J.M. Diefendorf, *Planning for the Mark Brandenburg and for Prague during the Third Reich*, „Planning Perspectives”, 26, 1/2011, s. 91–103. Bez rozróżnienia poszczególnych stopni planowania: A. Polisieiwicz, *Wartopia I*, Warszawa 2007, www.leguern.pl/content/6.wystawy/13.Aleksandra-Polisiewicz-Wartopia/Prasa.pdf (dostęp: 17.02.2015).

5. Kladno, Dom Partii, widok od strony północnej, proj. Diez Brandi, Politechnika w Pradze; pierwsza nagroda w konkursie osadnictwa, „Architektur Wettbewerbe”, 1942, nr 8

Kladnie i Vyškovie (il. 5)¹⁴. Z drugiej strony rosło także znaczenie Komisji Planowania stolicy Pragi i okolic. W coraz większym stopniu przesuwano się ona w kierunku centrum zainteresowania berlińskich urzędów Rzeszy, a przede wszystkim generalnego dyrektora budowlanego Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego (wówczas był nim Speer), gdyż nadawała się na idealny instrument władzy, zarówno ze względu na jej profesjonalne obsadzenie przez brandenburskiego planistę przestrzennego Reinholda Niemeyera, jak i za sprawą szerokiego zakresu kompetencji. Także dla tych obszarów istnieje solidna baza źródłowa i badawcza, stanowiąca podstawę do dalszych rozważań¹⁵.

Przy zastosowaniu wybranych historyczno-architektonicznych metod badawczych cel poznawczy ogranicza jednocześnie naszkicowane ramy tematyczne do porównania koncepcji urbanistycznych i strategii okupacyjnych zastosowanych przez narodowych socjalistów w Generalnym Gubernatorstwie. W tym celu przytaczam tu istotne pod względem architektonicznym, a rozproszone w różnych archiwach źródła, które *de facto* nie były dotąd wykorzystywane ani do badań historyczno-architektonicznych, ani do pożądanej tutaj klasyfikacji urbanistycznej. Wydaje się to wskazane ze względu na obfitość artykułów naukowych o charakterze przeważnie historycznym na temat czasów narodowego socjalizmu, w których pomija się

¹⁴ Urząd Ziemi, rozwiązany przez rząd czechosłowacki 25 kwietnia 1935 r., został ponownie utworzony przez rządzących nazistów po zajęciu Czechosłowacji w 1939 r., a od 1940 r. kierował nim SS-Obersturmbannführer Ferdinand Fischer. Dokumenty w: *Die Vergangenheit warnt. Dokumente über die Germanisierungs- und Austilgungspolitik der Naziokkupanten in der Tschechoslowakei*, Hrsg. K. Fremund, V. Král, Prag 1960, s. 86–87, nr dok. 10–11, s. 118–121, nr dok. 18; analizował: M. Hořejš, *Spolupráce Böhmsch-Mährische Landgesellschaft, Bodenamt für Böhmen und Mähren a Volksdeutsche Mittelstelle na germanizaci české půdy na Mladoboleslavsku (1939–1945)*, „Terezínské listy”, 34, Praha 2006, s. 89–124.

¹⁵ Oficjalnie potwierdzone rozporządzeniem państwowym nr 48/1940 z 25 stycznia 1940 r. Związane z tym źródła, przede wszystkim Sprawozdanie końcowe dot. pracy Komisji Planowania (Abschließender Bericht zur Arbeit der Planungskommission), znajdują się w Praskim Archiwum Państwowym (NA Praha, nr zespołu ZÚ, nr inw. 462, nr kat. 291, Zhodnocení práce plánovací komise, tu s. 8). Struktura Komisji Planowania w ogólnych zarysach odpowiadała strukturze Generalnego Urzędu Inspektora Budowlanego. Podejmowanie decyzji należało wyłącznie do przewodniczących. Za poszczególne wydziały: kolei, wodny, architektury cywilnej, techniki, przemysłu i ubezpieczeń odpowiadali specjaliści, którzy, tak jak w Berlinie, byli głównymi współpracownikami generalnego inspektora budowlanego. Podobnie jak Generalny Urząd Inspektora Budowlanego w Berlinie, praska Komisja Planowania otrzymała szeroki zakres kompetencji. W obydwu przypadkach gminie odebrano prawo decydowania o planowaniu, chodziło o Biuro Planowania, które przydzielało zlecenia prywatnym architektom. W praskiej Komisji Planowania pracowało w sumie 35 czeskich i 14 niemieckich architektów, dwaj pochodzili z Korei i Litwy. Odpowiedzialny dyrektor miał co kwartał informować Protektora Rzeszy o działalności praskiej Komisji Planowania (NA Praha, nr zespołu ZÚ, nr inw. 462, nr kat. 291, Zhodnocení práce plánovací komise). Dokładna lista kierowników działów i pracowników w: M. Hořejš, *Plánovací komise pro hlavní město Prahu a okolí a její podíl na plánování prostoru v protektorátu Čechy a Morava*, „Terezínské listy”, 37, sborník Památníku Terezín, Praha 2009, s. 45–77, 45–46. Plany oraz pisma z tamtego okresu są rozproszone w kilku archiwach (Archiwum Narodowe w Pradze; Rejestr miasta Pragi etc.). Krytycznie w tej kwestii: M. Hořejš, *Protektorátní Praha jako německé město. Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*, Praha 2013.

tematykę urbanistyczną¹⁶. Następnie przeprowadzę rozróżnienie, które wydaje się konieczne ze względu na aktualny stan badań historyczno-architektonicznych. Właściwe hipotezy badawcze zaprezentowano już w skróconej formie w ramach wiedeńskiej wystawy „Wien. Die Perle des Reiches”, która odbyła się w 2015 r. i z wielu powodów była przełomowa, gdyż dzięki niej po raz pierwszy rozpatrywano wspomnianą wyżej tematykę w szerszym kontekście¹⁷. Oczywiście, porównanie stolic o różnych statusach należy uznać za metodologicznie nieprawidłowe. Zamiast tego należy dążyć do zróżnicowanej, umieszczonej w szerszym kontekście analizy koncepcji politycznych, a w efekcie końcowym także architektonicznych, które były bardzo zróżnicowane nawet w narodowym socjalizmie. Naturalnie, nie należy przy tym ulegać opiniom prezentowanym w odniesieniu do urbanistyki przez narodowosocjalistyczną propagandę¹⁸. Wynikają stąd kolejne pytania badawcze: w jakim stopniu niektóre z opisanych przedsięwzięć urbanistycznych można rozpatrywać w kontekście wschodniej polityki osiedleńczej, a więc porównanie tych miast umieścić w szerszym kontekście wewnątrz tego narodowosocjalistycznego konstruktów? Jakie znaczenie miały poszczególne instytucje budowlane, a jaką rolę odgrywało centrum w Berlinie, również w odniesieniu do kwestii architektonicznych? I które z ówczesnych stanowisk eksperckich odpowiednich polityków i planistów, stworzonych zarówno dla Warszawy, jak i Pragi, można wykorzystać w odniesieniu do pożądanej rewizji planów? Zapoznanie się z niniejszą problematyką, splecioną na kilku płaszczyznach społecznych i zawodowych, umożliwi zarys współczesnych teorii na temat ówczesnych badań i zagospodarowania przestrzennego.

WSPÓLCZEŚNI MIĘDZY TEORIA I RZECZYWISTOŚCIĄ. BADANIA I ZAGOSPODAROWANIE PRZESTRZENNE

Od samego początku zinstytucjonalizowanie badań przestrzennych i zagospodarowania przestrzennego odbywało się na najwyższej płaszczyźnie politycznej. Już w 1935 r. minister Rzeszy Hanns Kerrl powołał Biuro Planowania Przestrzennego (Reichsstelle für Raumordnung), którego wyspecjalizowaną jednostką, Grupę roboczą do spraw badań przestrzennych (Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung), założył i kierował do 1940 r. Konrad Meyer¹⁹. Meyer, z wykształcenia agronom, jako kierownik Grupy roboczej Rzeszy, od 1937 r. wydawał miesięcznik „Raumforschung und Raumordnung” (Badania Przestrzenne i Zagospodarowanie Przestrzenne) – RuR. Na wielu płaszczyznach poddawano tu pod dyskusję „zagospodarowanie przestrzeni”, które przynajmniej w swej początkowej fazie było istotne dla „badań wschodnich” oraz dla „badań i zagospodarowania terytorium narodowego i kulturowego”, ewentualnie stawiano je z nimi na równi²⁰. Jednakże pierwszego projektu Generalnego Planu Wschodniego z kwiet-

¹⁶ Stan badań historycznych jest imponujący, zob. zwłaszcza badania Detlefa Brandesa: *Die Deutschen und das östliche Europa. Aspekte einer vielfältigen Beziehungsgeschichte, FS f. Detlef Brandes zum 65. Geb.*, Hrsg. D. Neutatz, V. Zimmermann, Essen 2006; D. Brandes, *Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*, publikacja Collegium Carolinum, Bd. 125, München 2012, s. 29–32; idem, *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938*, publikacja Collegium Carolinum, Bd. 107, München 2008; idem, *Der Weg zur Vertreibung 1939–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, publikacja Collegium Carolinum, Bd. 94, München 2005; także G. Schultze-Rhonhof, *Das tschechisch-deutsche Drama 1918–1939. Errichtung und Zusammenbruch eines Vielvölkerstaates als Vorspiel zum zweiten Weltkrieg*, München 2010, s. 213–367. Prace Brandesa oznaczają zmianę perspektywy, gdyż np. jeszcze M. Broszat, *Das Sudetendeutsche Freikorps*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, 9, 1/1961, s. 30–49, używał pojęcia „kryzys czeski 1938” („tschechische Krise 1938”). Oprócz tego: E. Franzel, *Die Vertreibung aus dem Sudetenland 1945–1946. Nach Dokumenten des Bundesministeriums für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte sowie Dokumenten aus dem Bundesarchiv in Koblenz, nach Fragebogenberichten des Bundesarchivs und Erlebnis- und Kreisberichten*, Landshut 1967 (kilka wyd.).

¹⁷ M. Potočár, *Österreicher bauen im „Neuen Osten“*. Bratislava, Prag, Krakau, [w:] »Wien. Die Perle des Reiches«. Planen für Hitler, Architekturzentrum Wien, Hrsg. I. Holzschuh, M. Platzer, Zürich 2015, s. 103–120.

¹⁸ Oficjalny plan budowy propagowano w wydawanym od stycznia 1937 r. na masową skalę czasopiśmie „Die Kunst im Dritten Reich”. W 1939 r. nazwę periodyku zmieniono na „Die Kunst im Deutschen Reich”, w której to formie istniało do 1944 r. Seria składała się z wydania A, które w przeważającej mierze poświęcone było fotografii i grafice oraz malarstwu i rzeźbie, oraz wydania B, które obejmowało część szczególną „Die Baukunst” (architekturę). Obydwa wydania poruszały tematy historyczne, nawiązujące do starej niemieckiej tradycji. Wydawcami byli Fritz Todt, Leonhard Gall, Albert Speer oraz Richard Klein. Za część B („Die Baukunst”) odpowiadał Rudolf Wolters, bliski współpracownik Speera w Generalnym Urzędzie Inspektora Budowlanego w Berlinie. Por. też *Bauen im Neuen Reich*, Hrsg. G. Troost, Bd. 1–2, Gauverlag Bayreuth, Bayreuth 1938–1943.

¹⁹ W 1939 r. w skład dowództwa wszedł Paul Ritterbusch, a w 1944 r. Kurt Brüning; więcej na ten temat: M. Herzberg, *Raumordnung im nationalsozialistischen Deutschland*, „Dortmunder Materialien zur Raumplanung”, 25, Dortmund 1997, s. 65.

²⁰ K. Meyer, G. Blohm, *Landvolk im Werden. Material zum ländlichen Aufbau in den neuen Ostgebieten und zur Gestaltung des dörflichen Lebens*, Berlin 1941; K. Meyer, *Planung und Ostaufbau*, „Raumforschung und Raumordnung” [dalej cyt.: RuR]

nia i maja 1940 r. nie opracowało Biuro Planowania Przestrzennego, lecz powstał on we współpracy Meyera z Głównym Urzędem Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA)²¹. Poza tym od 1941 r. Meyer zajmował kierownicze stanowisko w Głównym Wydziale Planowania i Ziemi w Głównym Urzędzie Sztabowym Komisarza Rzeszy do spraw Umacniania Niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums – RKF). Chodziło o odpowiedzialny za ten obszar urząd Reichsführera-SS – Heinricha Himmlera, podlegający Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy²². Wydziałem Zagospodarowania Przestrzennego i Urbanistyki (Abteilung Raumplanung und Städtebau) w tym urzędzie kierował Josef Umlauf²³.

Tak zwany Generalny Plan Wschodni (pojęcie to jest współczesne), który obejmował kilka stopni planowania narodowosocjalistycznej polityki podboju, opracowano początkowo w odniesieniu do przyszłego programu osadnictwa, między innymi wysiedlenia Polaków i Żydów z wcielonych terenów wschodnich²⁴. Powyższym działaniom towarzyszyła również odpowiednia propaganda, której zadaniem było właściwe zaprezentowanie tego kompleksowego planu, jak miało to miejsce na wystawie otwartej 20 marca 1941 r., zatytułowanej „Planung und Aufbau im Osten” (Planowanie i przebudowa Wschodu). W otwarciu wystawy wzięła udział elita przywódcza o rozlicznych kompetencjach, odpowiedzialna między innymi za programy przesiedleńcze i rozbudowę. Uczestniczyła ona w tych działaniach lub przynajmniej była informowana o ich rezultatach i to nie tylko w Polsce. W jej skład wchodziła przedstawiciele najwyższych władz, między innymi: Rudolf Hess, zastępca Hitlera, Heinrich Himmler, Reichsführer-SS i szef Policji Niemieckiej, Philipp Bouhler, szef kancelarii Führera, dr Fritz Todt, generalny inspektor drogowy, Reinhard Heydrich, kierownik Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy i zastępca Protektora Generalnego Czech i Moraw, Konrad Meyer, Josef Umlauf. Koordynaty do „wysiedleń, przesiedleń i zasiedleń” zostały zatem ustalone,

---

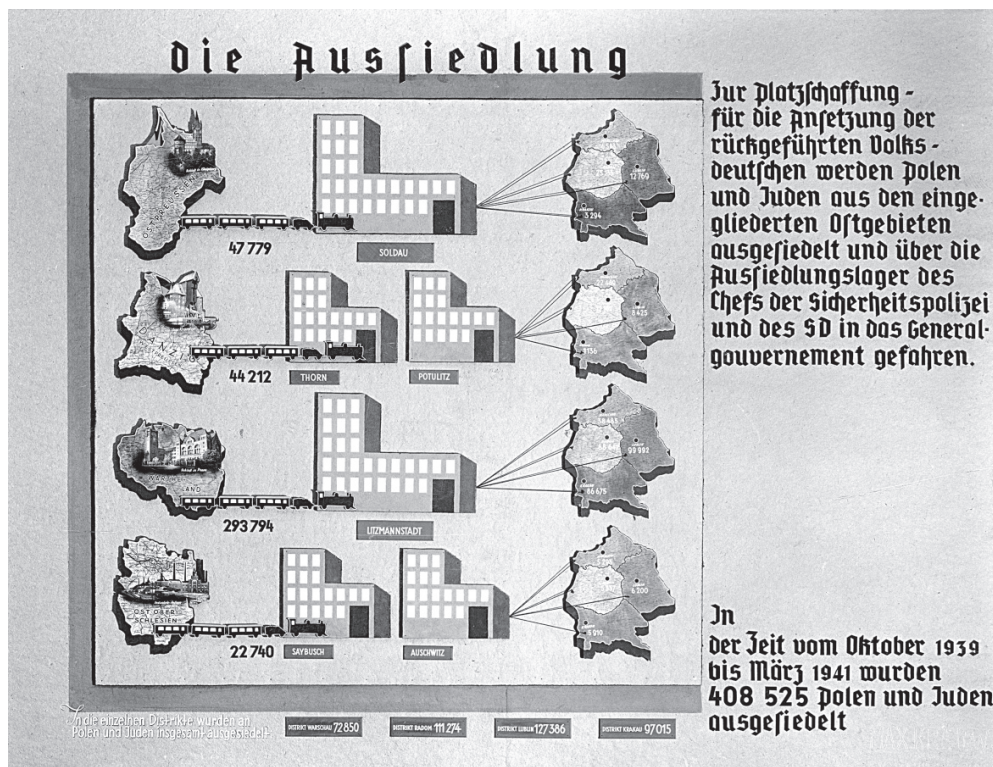
„Monatsschrift der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung” (Miesięcznik Grupy Roboczej ds. Badań Przestrzennych), 5, 9/1941, s. 392–397. Temu tematowi poświęcone były nry 3–4. Znajdują się tam liczne artykuły opatrzone również fotografiami. Przede wszystkim: E. Böckler, *Die Gestalt der deutschen Stadt im Osten*, s. 212–221 oraz H. Boehm, *Die Gestalt der Städte des neuen Ostens*, s. 221–255; H.B. Reichow, *Grundsätzliches zum Städtebau im Altreich und im neuen deutschen Osten*, s. 225–230 (tu reprodukowana fotografia z tej publikacji, zob. il. 8).

²¹ Zob. materiał źródłowy zaprezentowany przez Czesława Madajczyka: *Zum Generalplan Ost*, [w:] *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, Hrsg. C. Madajczyk, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, LXXX, München 1994. Ujęte w: *Inventar archivarischer Quellen des NS-Staates. Die Überlieferung von Behörden und Einrichtungen des Reichs der Länder und der NSDAP I*, „Texte und Materialien zur Zeitgeschichte”, 3/1–2, Hrsg. H. Boberach, München 1991–1995, s. 173–174 (na zlecenie Institut für Zeitgeschichte).

²² Na temat szerokiej kompetencji Meyera: D. Münk, *Die Organisation des Raumes im Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung ideologisch fundierter Leitbilder in Architektur, Städtebau und Raumplanung des Dritten Reiches*, „Hochschulschriften”, 284, Bonn 1993; także: Herzberg, *op. cit.*; I. Heinemann [et al.], *Wissenschaft – Planung – Vertreibung. Der Generalplan Ost der Nationalsozialisten*. Katalog zur Ausstellung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, Köln 2006.

²³ Spuścizna Umlaufa znajduje się w Architekturmuseum der Technischen Universität w Monachium, sygn. uml-1-1-2 (Schriftlicher Nachlass), uml-2-2 (Stadtplanungen). Por. J. Umlauf, *Zur Stadtplanung in den neuen deutschen Ostgebieten*, „RuR”, 5, 3–4/1941, s. 100–122, z mapą „Wschodniemieckich fundacji miejskich”; *Der Stand der Raumordnungsplanung für die eingegliederten Ostgebiete*, „Neues Bauerntum” 8/1942, s. 3–15. Jak również wypowiedź Umlaufa w: *Zum Generalplan Ost...*, s. 553–557, załącznik nr 41, 1986, 12 stycznia, oraz w: „Die Liebe zur Landschaft”, T. III i *Zur Entwicklungsgeschichte der Landesplanung und Raumordnung* (publikacja Akademii für Raumforschung und Landesplanung, 90), Hannover 1990, rozdz. 1935–1945, s. 5–10, Entstehungsgeschichte/Namen, Schwache Stellung der RfR. Krytycznie: P. Zakrzewski, *Josef Umlauf – bedingt gesprächsbereit. Das Wirken eines Planers im Nationalsozialismus und in der jungen Bundesrepublik im Spiegel zeitgenössischer Dokumente. Ein Rekonstruktionsversuch*, [w:] *Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik: Beiträge einer Tagung zur Geschichte von Raumforschung und Raumplanung am 12. und 13. Juni 2008 in Leipzig*, Akademie für Raumforschung und Landesplanung, Hrsg. H. Mäding, W. Strubelt, Hannover 2009, s. 66–83.

²⁴ BArch R 49/157, s. 1–21, zatytułowane jako: „Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums. Planungsgrundlagen für den Aufbau der Ostgebiete, ausgearbeitet von der Planungshauptabteilung des Reichsführers SS. 1940 April–Mai, Berlin”, publ. [w:] *Zum Generalplan Ost...*, s. 3–14, dokument nr 1; BArch R 49/157a, p. 1–100, z mapami. Oprócz ogólnodostępnych kompendiów wiedzy w wersji drukowanej lub online por. obszerną literaturę specjalistyczną: B. Mąciór-Majka, *Generalny Plan Wschodni. Aspekty ideologiczny, polityczny i ekonomiczny*, Kraków 2007, szczególnie s. 109–204; K. Piechowski, *My i Niemcy*, Warszawa 2008, s. 107–162; B. Wasser, *Himmlers Raumplanung im Osten. Der Generalplan Ost in Polen 1940–1944* (Stadt Planung Geschichte 15), Basel [et al.] 1993, szczególnie s. 47–71; artykuły w: *Der „Generalplan Ost“. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Hrsg. M. Rössler, S. Schleiermacher, Schriften der Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, Berlin 1993; R.D. Müller, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Die Zusammenarbeit von Wehrmacht, Wirtschaft und SS*, Frankfurt am Main 1991, szczególnie s. 83–114, z dokumentami na s. 115–211; W. Benz, *Herrschaft und Gesellschaft im nationalsozialistischen Staat. Studien zur Struktur- und Mentalitätsgeschichte*, Frankfurt am Main 1990, s. 72–82. Następnie: C. Madajczyk, *Generalna gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961, szczególnie s. 93–109; idem, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1, Poznań 1983, s. 250–544.

6. „Planung und Aufbau im Osten”, Berlin; wystawa otwarta 20 marca 1941 r. Fot. Bundesarchiv R 49, zdjęcie-0025

rozpoczęła się więc akcja planowania na skalę, jakiej dotąd jeszcze nie było (il. 6)²⁵. Jednocześnie planowanie, zagospodarowanie i badanie przestrzeni oraz urbanistyka zostały stosownie zinstytucjonalizowane. Chodziło tutaj o pewien aspekt, który do tej pory pozostawał niedoceniany w prowadzonej, często zbyt jednostronnie, dyskusji o architekturze, a który należy zbadać, gdyż mimo ogólnych wytycznych, planowanie przebiegało w sposób indywidualny oraz w ramach odrębnych działań. Ustalone radykalne teoretyczne koncepcje urbanistyczne czy osiedleńcze realizowano z całą stanowczością. „Ziemie wschodnie” wraz z ich urbanistyką przewidziano do tego, aby uporać się z bezgraniczną „masą miejską”.

Tytułem egzemplifikacji omawianych zagadnień mogą tutaj posłużyć dwie ówczesne koncepcje. Pierwsza to model „miejsc centralnych” Waltera Christallera, którego znaczenie – mimo popularności w czasie powojennym – zostało ostatecznie zakwestionowane w odniesieniu do obszarów przyłączonych. Christaller nie należał bowiem do decydentów, lecz zajmował się przede wszystkim sporządzaniem ekspertyz²⁶. Zdaje się, iż większą rolę niż projekt Christallera miała odegrać koncepcja osiedla organicznego dla 20 000 mieszkańców autorstwa Gottfrieda Federa, nawet jeśli finalnie nie on osobiście ją zrealizował²⁷. Już w latach 20. wzbudził on zainteresowanie Hitlera, który cytował go wielokrotnie w swoim dziele *Mein Kampf* jako eksperta do spraw finansowych²⁸. Feder zrobił także błyskawiczną karierę jako poli-

²⁵ Por. zbiory fotografii [w:] BArch R 49/zdjęcie-0022–0025, 0705, 0971, Reichskommissar f. d. Festigung deutschen Volkstums, Ausstellung Planung und Aufbau im Osten (Komisarz Rzeszy ds. Umocniania Niemczyzny, Wystawa Planowanie i odbudowa Wschodu); BArch R 49/157, Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums. Planungsgrundlagen für den Aufbau der Ostgebiete, s. 1–21, s. 1: „es wird vorausgesetzt, dass die gesamte jüdische Bevölkerung dieses Gebiets von rund 560000 bereits evakuiert ist bzw. noch im Laufe dieses Winters das Gebiet verlässt”.

²⁶ W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktion*, Jena 1933. Odnośnie do recepcji Christallera por. K. Kegler, *Zentrale Orte. Geschichte einer „Theorie“ zwischen NS-Staat und Bundesrepublik. 1930–1960*, praca doktorska RWTH, Akwizgran 2011.

²⁷ G. Feder, *Die neue Stadt: Versuch der Begründung einer neuen Stadtplanungskunst aus der sozialen Struktur der Bevölkerung*, Berlin 1939.

²⁸ A. Hitler, *Mein Kampf*, Monachium 1925. Feder został tutaj kilkakrotnie wymieniony w związku z kwestią odsetkową. Por. A. Hitler, *Mein Kampf. Eine kritische Edition I-II*, Ch. Hartmann [et al.], edd. I. a. d. Institut f. Zeitgeschichte München–Berlin, Monachium 2016, Rejestr. Nowe wydanie *Mein Kampf* nie zawiera całego tekstu, zatem konieczne jest sięgnięcie do wydania oryginalnego.

tyk (w 1933 r. został sekretarzem stanu w Ministerstwie Gospodarki Rzeszy, a w latach 1924–1936 był parlamentarzystą). Gdy w 1934 r. musiał ustąpić ze stanowiska Komisarza Rzeszy do spraw Osadnictwa, stracił swoje wpływy jako decydent i już w charakterze profesora honorowego na Uniwersytecie Technicznym w Berlinie poświęcił się nauczaniu. Dlatego znaczący jest fakt, że do myśli Federowskiej, choć po pewnej modyfikacji, odniósł się Speer. Jego decyzja miała oczywiście swoją historię.

Dnia 24 listopada 1941 r. sekretarz stanu w Ministerstwie do spraw Okupowanych Ziem Wschodnich, gauleiter Alfred Meyer, na zlecenie ministra Rzeszy Rosenberga, odwiedził Speera i zaproponował mu przejęcie wydziału „urbanistyki” w nowym Ministerstwie do spraw Okupowanych Ziem Wschodnich. Speer uznał jednak taką drogę za niemożliwą: jeśli w ogóle miałyby zajmować się urbanistyką na Wschodzie, Führer musiałby osobiście przekazać mu „zlecenie wschodnie”. Pożądane przy tym byłoby zaangażowanie innych urzędów Rzeszy. Zaledwie osiem dni później zaaranżowano spotkanie z Todtem i uzgodniono, że z powodu zleconego przez Führera przejęcia przez Speera urbanistyki na Wschodzie między Speerem i Todtem winna zapanować zgoda. Urząd Todta miałyby przejąć wszystkie działania operacyjne dotyczące budowy, a Speer i jego biuro jej planowanie. Zgodnie z powyższym obydwie urzędy miały działać niezależnie od siebie. Jak przedstawił to Wolters w swojej *Chronik des Generalbauinspektors für die Reichshauptstadt* (Kronika generalnego inspektora budowlanego dla Stolicy Rzeszy), w ramach „planowania miasta” Todt pod naciskiem Speera zgodził się zaakceptować nie tylko planowanie ogólne, lecz także planowanie szczegółowe konkretnych projektów, które miałyby być opracowywane przez urząd Speera²⁹. Dlatego też nieprzypadkowo już w listopadowym wydaniu czasopisma „Die Baukunst” z 1941 r. zaprezentowano projekty nowych niemieckich miast wschodnich, które w sferze planowania w dużej mierze miały powstać pod wpływem Speera. Heinrich Eggerstedt pod kierownictwem Speera i we współpracy z biurem architektonicznym DAF zaprojektował miasto X dla 20 000 mieszkańców, jako „odzwierciedlenie olbrzymiej woli politycznej”. Konkretnie miasta, takie jak Ciechanów, Mława czy Pułtusk, miały zostać przebudowane według wyraźnych norm nadających im czynnik tożsamościowy, a odpowiadających wymaganiom urbanistycznym przewidzianym dla terenów okupowanych (między innymi centralne miejsca zebrań, miejscowe zagospodarowanie przestrzenne; il. 7)³⁰. Hans Stephan, dyrektor Wydziału do spraw Berlińskiej Osi Wschód – Zachód, odpowiedzialny między innymi za takie zadania jak osiedla mieszkaniowe czy tereny przemysłowe, informował jednak, podobnie stroniczo jak Wolters, iż Speer miał osobiście rozwijać podstawową ideę, jednak dalsze prace nad projektem założenia nowego miasta delegował i praktyczne wykonanie zadań przekazał Walterowi Schlemppowi, dyrektorowi grupy budowlanej w swoim sztabie budowlanym³¹. Według Woltersa, prasa miała odpowiednio propagandowo przedstawić plany Nowego Wschodu³². W końcu miasto Federa jednak zrealizowano, chociaż inną drogą, niż to początkowo przewidywano. Speer ze swoim Biurem Generalnego Inspektora Budowlanego nowo utworzonego Sztabu Budowlanego Speer/Budowa Wschód zdobył wprawdzie szczególną pozycję wewnątrz mechanizmów administracyjnych działających na terenie całej Rzeszy³³, nie można jednak stwierdzić jednoznacznie dalszego wpływu generalnego inspektora budowlanego na obszar urbanistyki. Jego działalność na tym polu *de facto* była ograniczona. W końcu ustąpił on pola Heinrichowi Himmlerowi i jego rozległym urzędom, a więc także w zakresie planowania została w końcu przeforsowana zasada wodzostwa – Führer-Prinzip. Zatem już jedynie konsekwencją tegoż był fakt, że wraz z Ogólnym Zarządzeniem nr 13/II z 30 stycznia 1942 r. weszły w życie wydane przez Himmlera, ogłoszone już w 1941 r., wytyczne dotyczące planowania i organizacji miast „niemieckiego Wschodu”, przez co ustalono warunki ramowe³⁴.

²⁹ IfZArch, nr akt 4259/69, nr zespołu ED 99, *Chronik des Generalbauinspektors für die Reichshauptstadt 1941*, Bd. 1 (kopia egzemplarza BArch), zebrane przez Rudolfa Woltersa, s. 65–71, sprawozdanie z listopada, 69.

³⁰ R. Wolters, *Der Neue Städtebau*, „Die Kunst im Deutschen Reich”, wydanie B, „Die Baukunst”, listopad 1941, s. 214–215, cyt. s. 215.

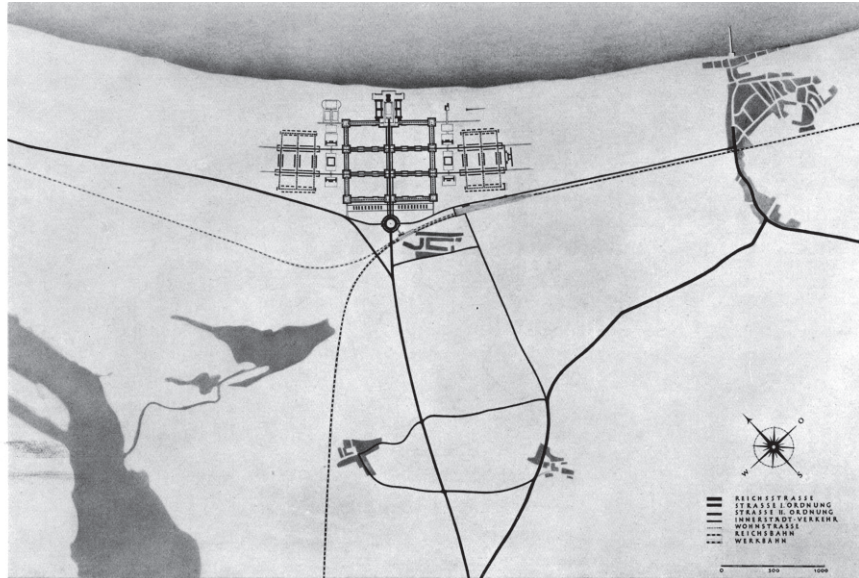
³¹ H. Stephan, *Gründung einer neuen Stadt*, „Die Kunst im Deutschen Reich”, wydanie B, „Die Baukunst”, listopad 1941, s. 216–219, tu s. 216.

³² IfZArch, nr akt 4259/69, nr zespołu ED 99, *Chronik des Generalbauinspektors für die Reichshauptstadt 1941*, Bd. 1 (kopia egzemplarza BArch), zebrane przez Rudolfa Woltersa, s. 72–78, sprawozdanie z grudnia, 74.

³³ IfZArch, nr akt 4259/69, nr zespołu ED 99, *Chronik des Generalbauinspektors für die Reichshauptstadt 1941*, Bd. 1 (kopia egzemplarza BArch), zebrane przez Rudolfa Woltersa, s. 72–78, sprawozdanie z grudnia, 76.

³⁴ Opublikowano w: *Richtlinien für die Planung und Gestaltung der Städte in den eingegliederten deutschen Ostgebieten*, „RuR”, 5, 2–3/1941, s. 68–73.

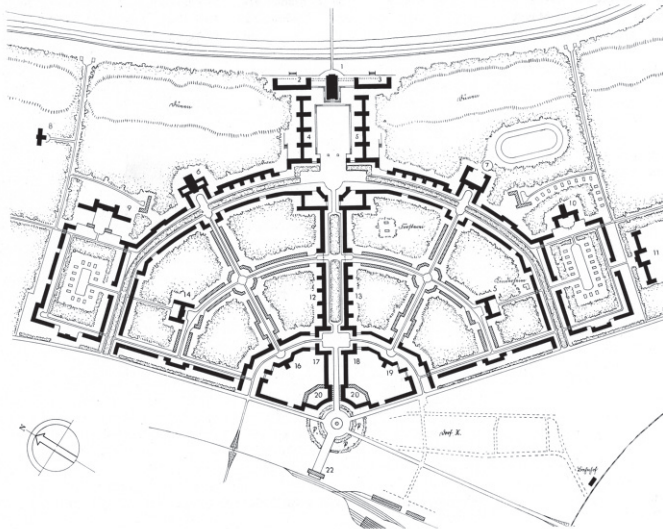

OBEN: STADT X.,
VERKEHRSPLAN, M. 1:40000

WETTBEWERBSENTWURF,
ARCHITEKT J. SCHNEIDER
LAGEPLAN M. 1:15000

- 1 Gemeinschaftshaus
- 2 Strand-Wirtschaft
- 3 Strand-Kaffeehaus
- 4 Verwaltungen
- 5 Portaldienststellen
- 6 Hallenbad
- 7 Lehrlingsheim
- 8 Wasserwerk
- 9 Erholungsheim
- 10 Jugendhaus (Turnhalle)
- 11 Krankenhaus
- 12, 13 Geschäfte
- 14, 15 Schulen
- 16 Feuerwache
- 17 Post
- 18 Sparkasse
- 19 Polizeiwache
- 20 Gasthölle
- 21, 22 Bahnhof (Werkbahn)

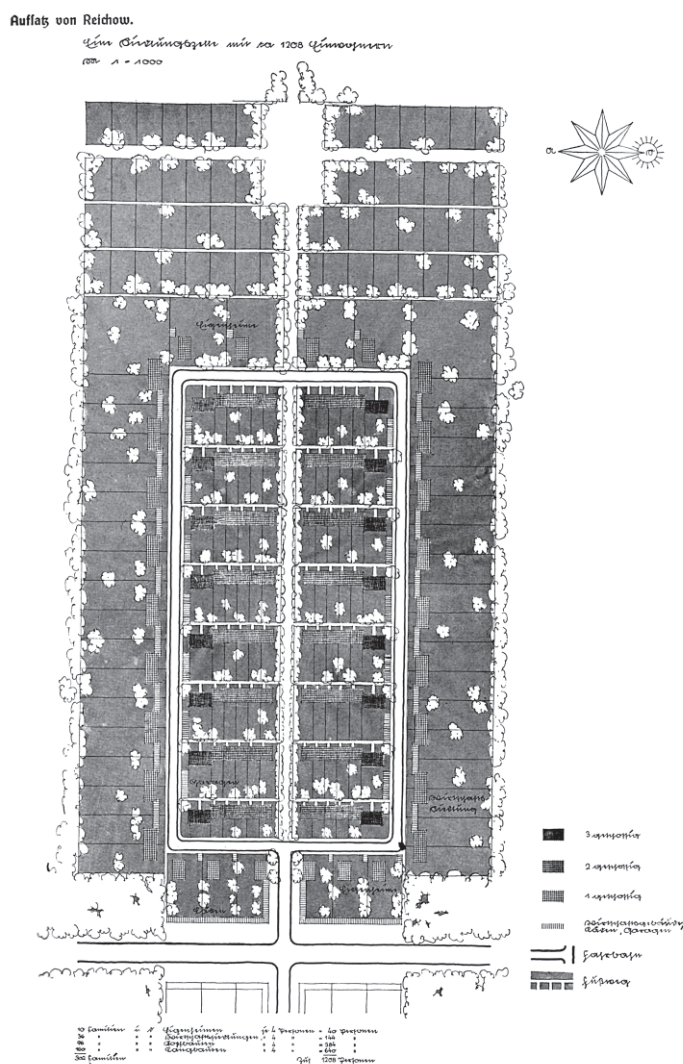
7. *Stadt X. für 20.000 Einwohner... Der Neue Städtebau* (Miasto X dla 20 000 mieszkańców... Nowa urbanistyka), proj. Heinrich Eggerstedt pod kierownictwem Alberta Speera we współpracy z biurem architektonicznym DAF. Nagranie propagandowe, „Die Kunst im Deutschen Reich”, wydanie B „Die Baukunst”, November 1941, s. 214

Zgodnie z powyższym, w przypadku planistów przestrzennych i architektów, „Plan Wschodni” dotyczył związanego z tym centralnego problemu podboju nowych „niemieckich” terytoriów, jak i zastosowanych przy tym środków. Jak informował 16 kwietnia 1942 r. Heinrich Dürr, referent w Biurze Planowania Przestrzeni, celowo szukano „tworzenia typologii” i oznak „określonej, ściśle zarysowanej, ale szerokiej przestrzeni życiowej”³⁵. Tak sformułowane idee mieli realizować planiści oraz architekci, o czym świadczy szczególnie ożywiona działalność planistyczna i publikacyjna (il. 8)³⁶.

Na przykładzie działalności Friedricha Gollerta, osobistego referenta Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, widać, jak polityka reprezentowała specyficzne interesy związane z kolonizacją.

³⁵ Poznań, Archiwum Państwowe w Poznaniu [dalej cyt.: APP], nr zespołu 299, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty 1939–1945, I/9. Raumordnung und Landesplanung, sygn. 385, pismo Heinricha Dürra, referenta w Biurze Planowania Przestrzennego, do Paula Fliethera z 16 kwietnia 1942 r., Luksemburg, s. 1–16 (s. 18–20).

³⁶ W tym miejscu zwracam jedynie uwagę na inne koncepcje, jak np. na tę autorstwa Hansa Bernharda Reichowa dotyczącą „organicznego” miasta, którą stworzono dla Wschodu i która dopiero w latach późniejszych, jako koncepcja miasta „przyjaznego dla samochodów”, dzięki publikacji na jej temat, została rozpowszechniona na szeroką skalę (por. H. Reichow, *Grundsätzliches zum Städtebau im Altreich und im neuen deutschen Osten*, „RuR”, 5, 3–4/1941, s. 225–230); *Die autogerechte Stadt – Ein Weg aus dem Verkehrs-Chaos*, Ravensburg 1959.

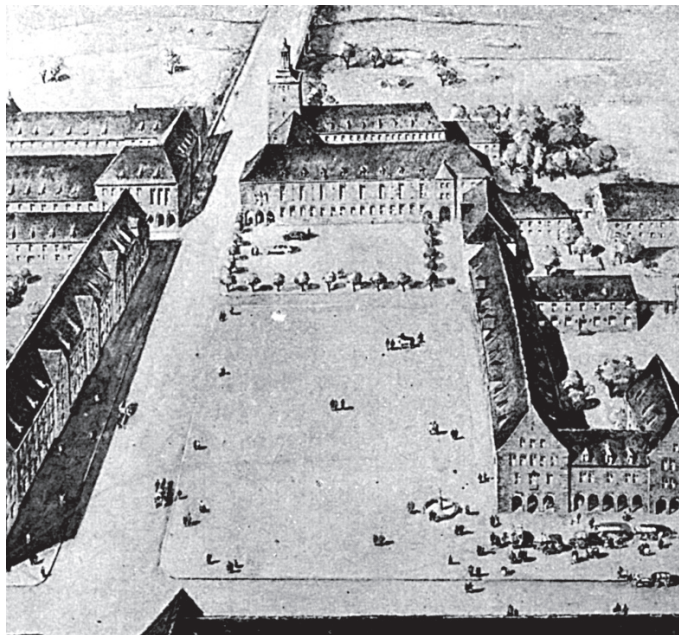
LXVII

8. H.B. Reichow, *Grundsätzliches zum Städtebau im Altreich und im neuen deutschen Osten*, „Raumforschung und Raumordnung“, 5, 1941, H. 3–4, il. LXVII

Gollert żądał nie tylko „ekspansji terytorialnej” Niemców, ale między innymi zobrazował i krytykował także niezdolność Polaków do zagospodarowania nawet płaskiego terenu zdrową zabudową mieszkalną. W swojej publikacji przedłożył on model osiedla wzorcowego z zabudową komórkową wraz z budynkiem służbowym dla kapitana powiatu, który uważał za punkt krystalizacyjny nowego okręgu mieszkalno-osiedlowego dla Niemców z Rzeszy i folksdojców. Osiedle kolonizatorów na Wschodzie było dla okupantów nie tyle problemem technicznym, ile raczej kwestią „kulturowego” tworzenia się niemieckiej wspólnoty. Zgodnie z powyższym, pożądaną formę wyrazu – zorientowaną na tradycję związaną z ojczyzną i zawierającą wszystkie zagadnienia natury urbanistycznej oraz cechy typowe dla architektury osadniczej – należy interpretować jako czynnik nadający tożsamość (il. 9)³⁷.

³⁷ F. Gollert, *Warschau unter deutscher Herrschaft. Deutsche Aufbauarbeit im Distrikt Warschau, i. A. d. Gouverneurs des Distrikts Warschau SA-Gruppenführer Dr. Ludwig Fischer unter Benutzung amtlicher Unterlagen*, Kraków 1942, s. 229–237, rozdz. *Der Wohnungs- und Siedlungsbau*. W Archiwum Państwowym w Warszawie [dalej cyt.: APW], nr zespołu 482 AGDW 1, znajduje się wiele projektów przeznaczonych do publikacji, noszącej pierwotnie tytuł: „2 Jahre Aufbauarbeit im Distrikt Warschau”. Komisarz dzielnicy żydowskiej miał dostarczać poufne dane dotyczące na przykład „doświadczeń...”, które ogólnie zdobyto z Żydami” (wewnętrzne pismo z 1 listopada 1941 r.). Szczegółowo na temat polityki osiedleńczej w Niemczech w czasie narodowego socjalizmu: T. Harlander, *Zwischen Heimstätte und Wohnmaschine: Wohnungsbau und Wohnungspolitik in der Zeit des Nationalsozialismus*, Basel 1995. Rezy-

9. Model eines künftigen deutschen Wohnviertels (Model przyszłej niemieckiej dzielnicy), propagandowa prezentacja przyszłego osiedla narodowosocjalistycznego w starostwie Sochaczew, w: F. Gollert, *Warschau unter deutscher Herrschaft. Deutsche Aufbauarbeit im Distrikt Warschau, i. A. d. Gouverneurs des Distrikts Warschau SA-Gruppenführer Dr. Ludwig Fischer unter Benutzung amtlicher Unterlagen*, Kraków 1942

Kolonizacja nie przebiegała jednak bezproblemowo. Wprawdzie Gollert w swojej wpływowej publikacji przyznał istnienie rosnącej biurokracji jako całkowicie „nowej formy administracji”³⁸, która w przeciwieństwie do Francji lub Danii składała się z niemieckich instytucji nadzorujących, nie wspominał jednak o wynikającej stąd wysokiej liczbie pracowników administracyjnych o nierzadko niskich kwalifikacjach. Tylko dla dystryktu warszawskiego potrzebnych było ponad 1000 urzędników, co odpowiadało objętości administracyjnej dla całej okupowanej Francji³⁹. W każdym razie, znaczenie „misji osadniczej” – i to nie tylko na terenach wiejskich, lecz naturalnie w sposób zróżnicowany także w dużych miastach – wyjaśnia fakt, iż nawet gubernator dystryktu warszawskiego, Fischer, na prośbę gubernatora generalnego był gotów przejść stanowisko w Radzie Nadzorczej spółki Budownictwo Mieszkaniowe Wschód (Wohnbau Osten). W końcu, 8 kwietnia 1941 r., Fischer mianował radcę rządowego Kittę na dyrektora Niemieckiej Spółki Mieszkaniowej i Osiedlowej z o.o. w Warszawie (Deutsche Wohnungs- und Siedlungsgesellschaft m.b.H. Warschau)⁴⁰. Materiały niezbędne do realizacji poszczególnych przedsięwzięć, jak na przykład żelazo, spółka pozyskiwała z „miejsca transferowego” w dzielnicy żydowskiej w Warszawie. Postępowanie takie zostało dobrze udokumentowane przy remoncie domu przy Ringstraße 3a⁴¹. Jeszcze 10 lutego 1944 r. spółka wysłała do Gollerta pismo, w którym poruszono kwestię nabycia materiałów do prac prowadzonych przy Ringstraße: główna część „zapotrzebowania własnego”, materiał do budowy kanalizacji oraz

gnuje się z przytaczania kompletnej listy odpowiednich dowodów i odsyła do katalogów i pomocy bibliograficznych (KVK, Opac ZI, Stabsbibliothek München etc.).

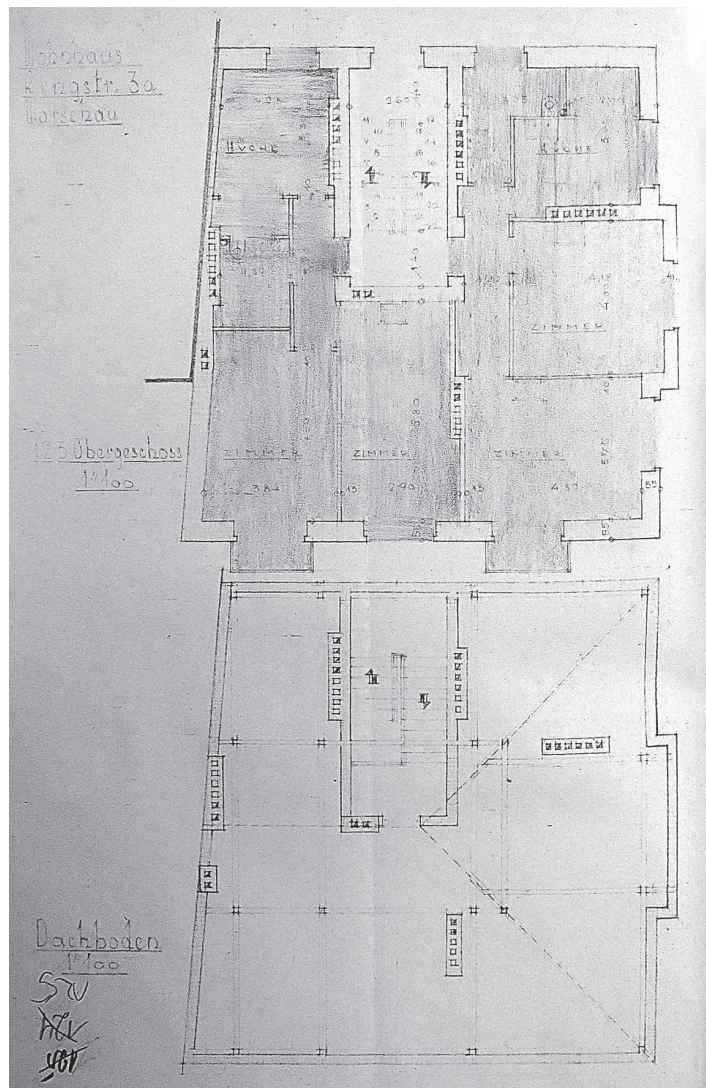
³⁸ Gollert, *op. cit.*, s. 71–126, cyt. s. 86.

³⁹ Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945...*, s. 347–372. Na to, jak trudne było zwerbowanie odpowiednich kandydatów, zwrócił uwagę: S. Lehnstädt, „Ostnieten“ oder Vernichtungsexperten? Die Auswahl deutscher Staatsdiener für den Einsatz im Generalgouvernement Polen 1939–1944, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft”, 55, 2007, s. 701–721.

⁴⁰ APW, nr zespołu 482 Amt des Gouverneurs des Distrikts Warschau, AGDW (Urząd gubernatora dystryktu warszawskiego), sygn. 117, Deutsche Wohnungs- u. Siedlungsgesellschaft m.b.H. 1941–1944, pismo doktora Fischera do Wydziału Pracy w Urzędzie Generalnego Gubernatora, 22 lutego 1941 (s. 5); *ibidem* pismo gubernatora do Kittę, 8 kwietnia 1941 r. (p. 6). Także inna przynależna korespondencja.

⁴¹ Ulicy Ringstraße nie można niestety zidentyfikować.

10. Warszawa, plany Ringstraße 3a. „Prace remontowe” ze „zbiorów getta”,
 Archiwum Państwowe w Warszawie, nr zespołu 482 AGDW 117

wszystkie cegły miały pochodzić ze „starych zasobów getta”, co więcej, nawet zamierzano ponownie wbudować uprzednio dokładnie ponumerowane wanny oraz piece (il. 10)⁴².

To właśnie Warszawa nasuwa się jako odpowiedni przykład, by związane z nią przedsięwzięcia urbanistyczne umieścić w szerszym kontekście w ramach wielkomiejskich planów w Generalnym Gubernatorstwie, wraz z jego licznymi, wzajemnie ze sobą konkurującymi uczestnikami. Wiarygodną podstawę stwarza ku temu analiza nowych dokumentów źródłowych z Bundesarchiv w Berlinie, Národní archiv w Pradze, Archiwów Państwowych w Warszawie i Poznaniu, Archiwum Narodowego w Krakowie, jak i licznych archiwów lokalnych⁴³.

⁴² APW, nr zespołu 482 AGDW, sygn. 117 Deutsche Wohnungs- u. Siedlungsgesellschaft m.b.H. 1941–1944, Vorgang „Bedarf an Altbaumaterial aus dem Ghetto”, kilka pism i planów, s. 116–138.

⁴³ M.in.: Berlin, Bundesarchiv (Archiwum Federalne w Berlinie), Národní archiv, Praha (NA Praha), Archiwum Państwowe w Warszawie (APW), Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Státní oblastní archiv v Litoměřicích (SOAL), Státní okresní archiv v Liberci (SOKA Liberec).

11. Ogólny plan zabudowy miasta Krakowa – plan zieleni z zaznaczoną dzielnicą rządową i osiedlową na południowy zachód od Starego Miasta (Dębniki), 15 maja 1941, proj. Hubert Ritter, Technische Universität München, Architekturmuseum, Archiv Sign. rit_hu-167-1007

GENERALNE GUBERNATORSTWO: KAZUS WARSZAWY

Warszawa, która skapitulowała 28 września 1939 r., stała się „miastem drugorzędnym” (Nebenstadt) i jednym z centrów administracyjnych czterech dystryktów nowo utworzonego Generalnego Gubernatorstwa⁴⁴.

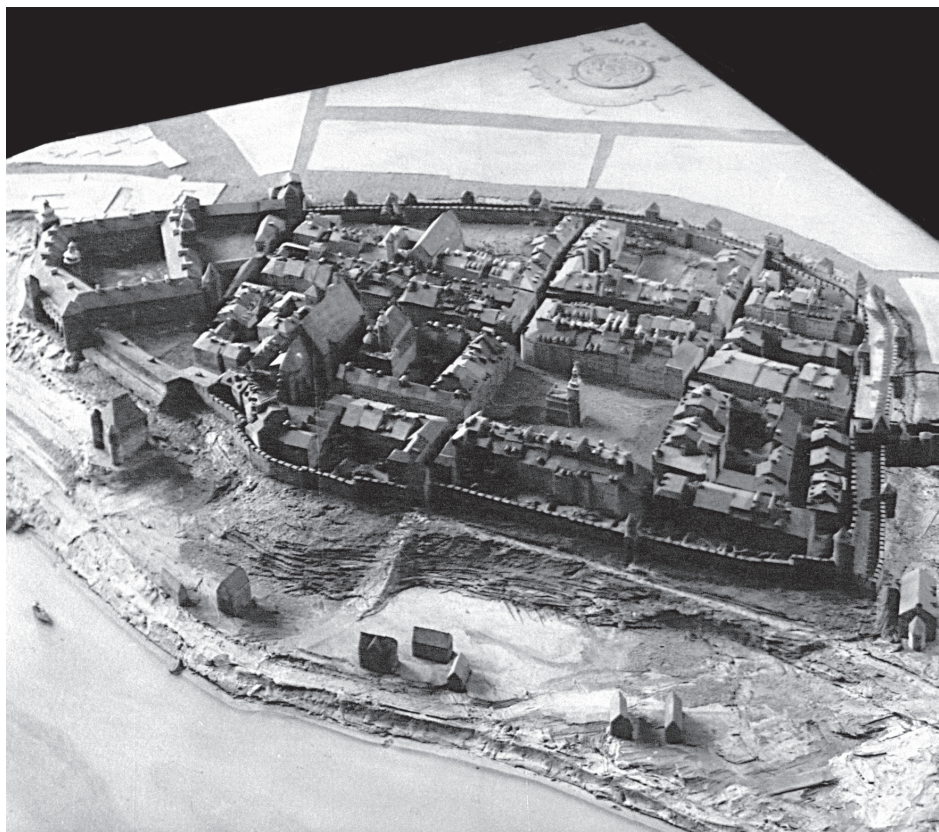
Hans Frank, od 25 października 1939 r. generalny gubernator na terenach wschodnich, programowo i za zgodą Hitlera przeniósł swoją siedzibę do Krakowa⁴⁵. Za pomocą planu zabudowy architekta Huberta Rittersa zamierzał przeprowadzić radykalną zmianę planów i przebudowę miasta (il. 11): przedsięwzięto kilka konkretnych planów przebudowy Wawelu; zaplanowano kilka konkretnych działań dotyczących rozbudowy pod egidą architekta Rzeszy Franza Koettgena i Edgara Horstmann, a wykonanych przez polskiego architekta Adolfa Szyszko-Bohusza⁴⁶.

⁴⁴ Miasto poddało się 27 września. Następnego dnia generał dywizji Tadeusz Kutrzeba na terenie zakładu Skody w pobliżu Warszawy podpisał kapitulację. Więcej na ten temat: Szarota, *Warschau unter dem Hakenkreuz...*, s. 11–17. Por. W. Jacobmeyer, *Der Überfall auf Polen und der neue Charakter des Krieges*, [w:] *September 1939. Krieg, Besatzung, Widerstand in Polen*, Hrsg. C. Kleßmann, Göttingen 1989, s. 16–37.

⁴⁵ *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*, Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 20, Hrsg. W. Präg, W. Jacobmeyer, Stuttgart 1975, s. 59, wpis z 4 listopada 1939 r.

⁴⁶ Nie można przytoczyć tu analizy tamtejszych przedsięwzięć urbanistycznych. H. Ritter, *Krakau – Die Stadt des General-Gouvernements*, „Monatshefte für Baukunst und Städtebau”, 4/25, 1941, s. 89–92. Źródła w: Architekturmuseum der Technischen Universität w Monachium, Nachlass Ritter Hubert, sygn. rit_hu-167-1, Generalbebauungsplan: Krakau (Polen), 1941. Por. stanowisko współczesne: Ritter, *op. cit.*; krytycznie: J. Purchla, *Hubert Ritter i hitlerowskie wizje Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, 71, 2005, s. 159–187. Na temat Wawelu istnieje powojenny zapis apologetyczny zaangażowanych architektów A. Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją niemiecką. Wspomnienia z lat 1939–1945*, „Rocznik Krakowski”, 31, 1949–1957, s. 153–182; jak i dokumentarny: J. Gwizdałówna, *Brama Bernardyńska na Wawelu*, „Studia Waweliana”, 15, 2013, s. 85–101; eadem, *Wawel podczas okupacji niemieckiej 1939–1945: przemiany architektury. Echa architektury nazistowskiej*, „Rocznik Krakowski”, 77, 2011, s. 113–142. Szczegółowa analiza urbanistycznych działań w Krakowie znajduje się w pracy habilitacyjnej autora (zob. przyp. 1). W przyszłości należy w tym celu powołać się na dokumenty do tej pory niewystarczająco opracowane: ANK, Zbiór kartograficzny, XV–XXI, sygn. Zb. Kart. Okupac 1–33, Zb. Kart. I-24-25, Zb. Kart. II-76-80, 82-86, 161, 179, 270, 295, 297, Zb. Kart. III-17-18, Zb. Kart. VIII-1, Zb. Kart. VII-39, 52–53, 57, 68, 139, 140–144, 169, 170, 921, 925, 1073, 2348, 2350, 2351, 2352, 2514; AZKW, kilka sygnatur z ponad setką planów.

12. Warszawa, Stare Miasto w XVII w. i „Die neue deutsche Stadt” (Nowe niemieckie miasto), proj. Oskar Dengel, makieta, Instytut Pamięci Narodowej, GK 167/106, nr 30

Warszawę natomiast postrzegał Frank jako „teren zdobyczny” i przyszłe „gruzowisko”⁴⁷. Führer miał zaaprobować tam działania gubernatora generalnego, w szczególności „upadek zamku” i „nieodbudowanie miasta”⁴⁸. Jednak wspomniana na początku artykułu teczka ze zdjęciami, przekazana 6 lutego 1940 r. generalnemu gubernatorowi, świadczy o szeroko zakrojonej akcji planowania, mającej na celu przekształcenie Warszawy w „nowe niemieckie miasto”. Na zlecenie komisarycznego prezydenta Warszawy (*nota bene* ze stopniem naukowym doktora) Oskara Dengela planistom przypadło zadanie przygotowania rozbiórki miasta liczącego ponad milion mieszkańców z powodu rzekomego braku godnych zachowania polskich osiągnięć architektonicznych, zredukowania „miasta Polaków” do minimalnej liczby mieszkańców, radykalnego zmniejszenia pod względem urbanistycznym i zaprojektowania nowego niemieckiego miasta Warszawy z budynkami dla partii i państwa przy zachowaniu Starego Miasta (il. 12).

Dengel, pełniący wcześniej funkcję drugiego burmistrza Würzburga, sprowadził z ojczystych stron zespół „planistów...”, których plan miasta z 20 czerwca 1939 r. zyskał uznanie Hitlera⁴⁹. I rzeczywiście, 6 stycznia 1941 r. Speer osobiście pogratulował Hubertowi Großowi, autorowi planów Würzburga, i życzył mu „dalszej pracy” przy przebudowie stolicy Dolnej Frankonii⁵⁰. Jak już stwierdzili Gutschow i Klain,

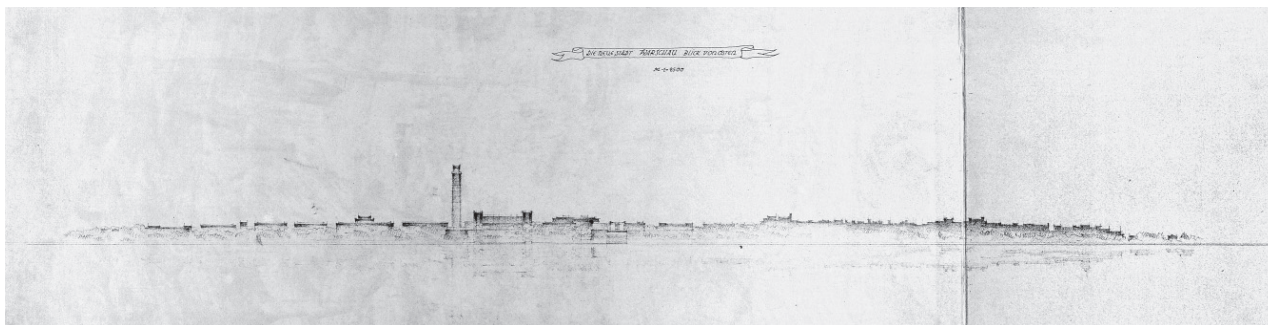
⁴⁷ S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1957, s. 260 (sprawozdanie z posiedzenia kierowników działów). O Generalnym Gubernatorstwie: H.J. Bömelburg, B. Musiał, *Die deutsche Besatzungspolitik in Polen 1939–1945*, [w:] *Deutsch-polnische Beziehungen 1939–1945–1949*, Hrsg. W. Borodziej, K. Ziemer, Osnabrück 2000, s. 43–111.

⁴⁸ *Das Dienstagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945...*, s. 59, wpis z 4 listopada 1939 r. 17 października 1939 r. Ministerstwo Propagandy Rzeszy zabroniło także wszelkich publikacji poświęconych odbudowie (C. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschland in Polen 1939–1944*, Köln 1988, s. 435; wyd. pol.: *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1–2, Warszawa 1970).

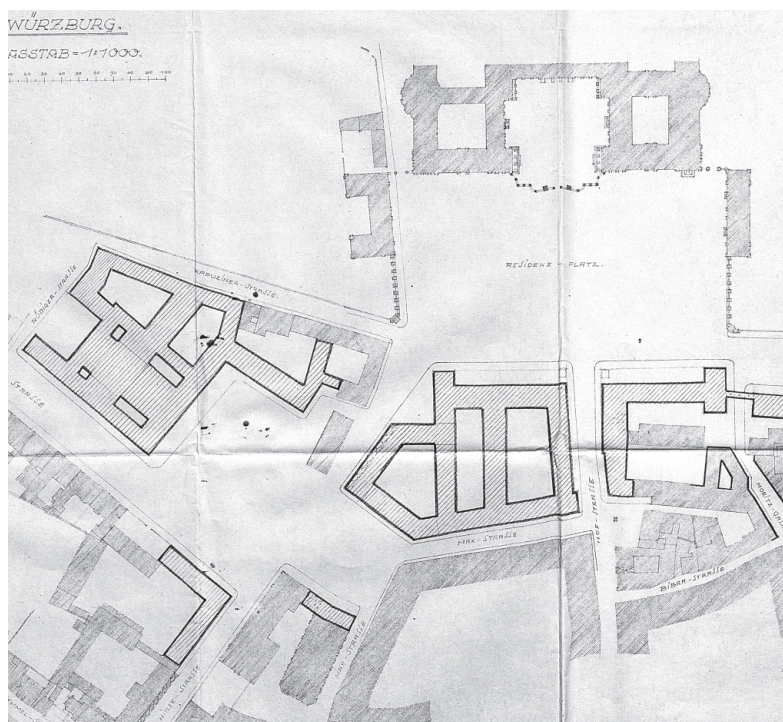
⁴⁹ Warszawa, IPN GK 167/106, okładka teczki.

⁵⁰ BArch 4606/3420: Würzburg. Umgestaltung zawiera: 3 zdjęcia modelu, 1 teczkę z 1 planem sytuacyjnym rezydencji, 1 plan miasta, 5 zdjęć, artykuł Lommela na temat przebudowy; BArch 4606/3421: Würzburg. Planung. Pismu Speera do Wyższego Radyca Budowlanego Großa z 6 stycznia 1941 r. nadano w aktach numer strony 20a.

13. Warszawa, „Neue deutsche Stadt” mit Infrastrukturen („Nowe niemieckie miasto” z infrastrukturą), projekt na zlecenie Oskara Dengela, Instytut Pamięci Narodowej, GK 167/106, nr 25

14. Würzburg, planowanie miasta i przebudowy, prace urbanistyczne na terenie rezydencji, czyszczenie i łączenie parceli, sala honorowa jako zakończenie rezydencji, 1939, proj. Hubert Groß, Bundesarchiv, R 4606/3420

Großa można uznać za właściwego twórcę planów warszawskich⁵¹. Znajduje to potwierdzenie również w jego wypowiedzi. Jak jednakże sam Groß postrzegał te zmieniające się plany dla Warszawy? W swojej „kronice rodzinnej” traktował je wprawdzie jako „zadanie czysto cywilne”, jednak jak sam mówił, chodziło mu przede wszystkim o znalezienie środków, aby na obrazie polskiego miasta wycisnąć „piętno nowego niemieckiego miasta” z rozległymi budynkami dla partii i państwa (il. 13)⁵². Nie należało jednak przeprowadzać „eksperymentów”, lecz realizować „wypróbowane” koncepcje urbanistyczne. O jakie główne idee chodziło? Czy o te, obejmujące cały obszar kraju, zasady sanitarne, które Groß zastosował przy przebudowie Würzburga, czy raczej o te, które miały być powszechnie stosowane przy przebudowie stolicy prowincji? (il. 14)⁵³ Zgodnie z planem warszawskim istniejący już system ulic poszerzono

⁵¹ Gutschow, Klain, *op. cit.*, s. 55–102.

⁵² H. Groß, *Sonnen und Brunnen. Geschichte und Geschichten unserer Familie*, 1973/76, s. 157–158, nieopublikowane wspomnienia (kopia z prywatnych zbiorów Nielsa Gutschowa).

⁵³ O stylu stolicy prowincji: Ch. Wolf, *Gauforen – Zentren der Macht. Zur nationalsozialistischen Architektur und Stadtplanung*, Berlin 1999.

15. Deutsche Kulturtage in Warschau, 1942, otwarcie wystawy; nazistowskie elity przed makietą Starego Miasta Warszawy projektu Huberta Groa, Archiwum Państwowe w Warszawie, nr zespołu 1624 Zbiór Albumw..., sygn. 28

i wlczono do „Ringstrae” z ówczesnymi drogami wylotowymi w kierunku Gdańska, Modlina, Łodzi oraz Wrocławia, Poznania i Berlina, Radomia i Krakowa, Lublina oraz Białegostoku. Zachowano najistotniejsze osie, jednocześnie znacznie je powiększając. W centralnej części miasta przewidziano kompleks tak zwanego Gauforum, z charakterystyczną dzwonnica, wraz z dzielnic radow, która miała sigac po Skarp, do nasypu Wisły (folia nr 14). Wokl politycznego centrum miasta zaplanowano kilka osiedli mieszkaniowych (folia nr 10). Poszczególne części miasta nosz różne numery, jednak legenda nie jest znana. Getto, utworzone 15 października 1940 r. na powierzchni 143 ha, zaznaczono kolorem żółtym (folia nr 13). Powierzchni miasta o wielkości 482 ha opatrzone znamienym tytułem *Das Aussiedeln der Juden* (Wysiedlenie Źydw)⁵⁴.

Wydawało się, őe wszystko przebiega zgodnie z planem Dengela, aż do momentu nieoczekiwanego przelomu. Mianowicie, Dengel piastowa urad komisarycznego prezydenta miasta Warszawy tylko przez stosunkowo krótki okres – od 4 listopada 1939 r. do 11 marca 1940 r. Następnie zwolniono go i przeniesiono do francuskiego Lille. Można zatem zazyc, iż dosdo do sporów o charakterze politycznym⁵⁵. Kim wciwie by Oskar Dengel? Do jakiej instytucji należał, a przede wszystkim, jakimi specjalistycznymi zazeniami kierowano się przy realizacji planu, który zainicjowa? Jak w związku z tym należy interpretować fakt, iż podczas otwarcia Deutsche Kulturtage in Warschau 1942 (Niemieckie Dni Kultury w Warszawie 1942), na których byli obecni zarówno gubernator generalny Frank, jak i gubernator Warszawy Fischer, zaprezentowano wprawdzie stworzony przez Dengela model Starego Miasta, jednak nie przedstawiono planu Nowego Niemieckiego Miasta (il. 15). Czy istnieje dowód na to, őe plan Dengela nie znalazł odzewu? Wreszcie, jak należy zinterpretowa fakt, iż propozycje architektonicznej przebudowy Warszawy napotkały opór zarówno Franka, jak i Fischera? Czy istnieje jakie inne, oprócz politycznego, względnie uwarunkowanego chci zrobienia kariery, wyjaśnienie odrzucenia planu Dengela dla Warszawy?⁵⁶

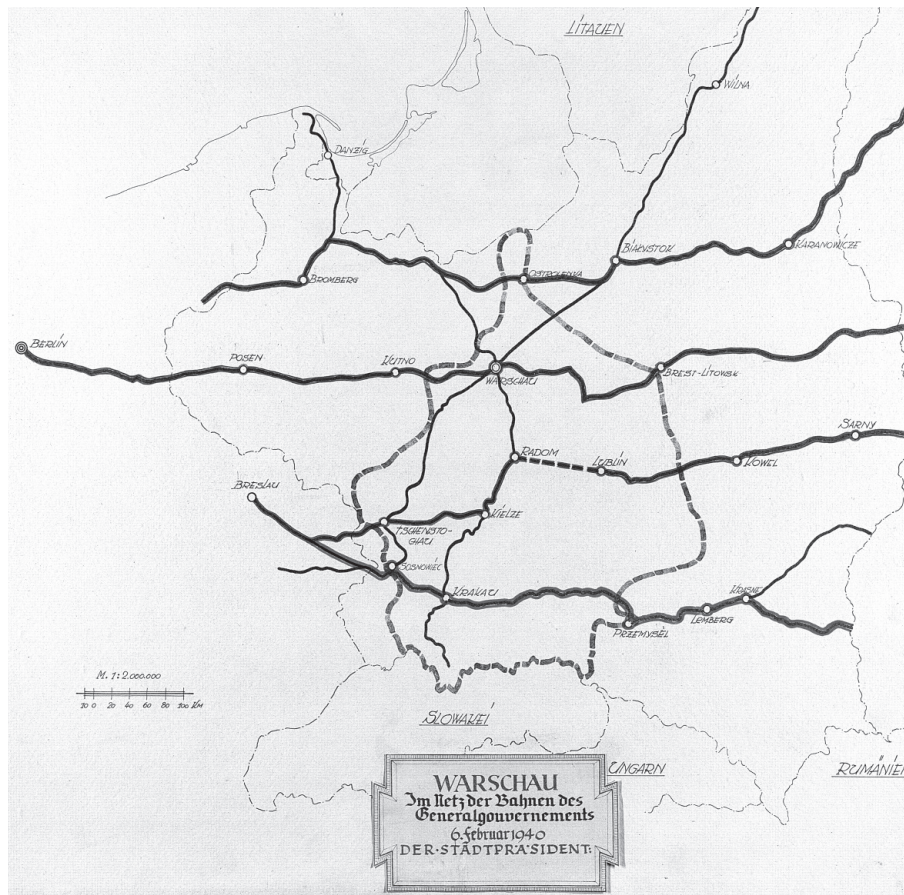
W kontekście specjalistycznym plany wziy swój poczatek w metodyce planowania przestrzennego, poczawszy od badań demograficznych, po sprawdzenie gospodarczej solidności ówczesnych tere-

⁵⁴ Utworzenie getta warszawskiego, powstanie w getcie i jego rozgromienie oraz następujące po nim całkowite zniszczenie Starego Miasta Warszawy były wielokrotnie przedmiotem badań naukowych. Zebrane w: Ch. Klemann, *Die Selbstbehauptung einer Nation. Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945*, Studien zur modernen Geschichte, 5, Düsseldorf 1971, szczególnie s. 27–47; W. Huber, *Warschau – Phnix aus der Asche. Ein architektonischer Stadtfhrer*, Kln 2005, s. 43 (Zerstrungsgeschichte).

⁵⁵ Por. O. Dengel na stronie: <http://verwaltungshandbuch.bayerische-landesbibliothek-online.de/dengel-oskar> (dostęp: 17.02.2015).

⁵⁶ APW, nr zespołu 1624 Zbiór albumów..., sygn. 28.

16. *Warschau im Netz der Bahnen des Generalgouvernements* (Warszawa na tle sieci kolejowej Generalnego Gubernatorstwa), Instytut Pamięci Narodowej, GK 167/106, nr 19

nów, stosunków własnościowych czy kwestii ruchu drogowego (il. 16)⁵⁷. Co więcej, teczka nie zawiera ani jednego szkicu architektonicznego, można natomiast stwierdzić, że zgromadzone materiały wskazują na związek z urbanistyką (przy czym zaproponowano rozwiązanie dla konkretnej masy urbanistycznej). Stąd wniosek, że w opracowaniu planu brały udział organy, które musiały bardzo dobrze orientować się w zasadach planowania przestrzennego, stosować je oraz kierować się ustalonymi zapisami modelowymi oraz wytycznymi⁵⁸.

Można zatem postawić tezę, iż zgodnie z powyższym Dengel swoim planem poważnie naruszył podział kompetencji, gdyż takie zadanie mogło być przeprowadzone wyłącznie przez Biuro Planowania Przestrzennego. Nie była to bowiem kwestia lokalno-miejska, lecz sprawa nadrzędna, leżąca w gestii gubernatora. Stąd też pewne jest, że Gollert, zatrudniony od 10 kwietnia 1942 r. w Referacie do spraw Planowania Przestrzeni, potraktował plan Dengela jako atak na swoje uprawnienia, jednakże dla miejskich „kategorii jakościowych” Warszawy zastosował tę samą systematykę (il. 17)⁵⁹.

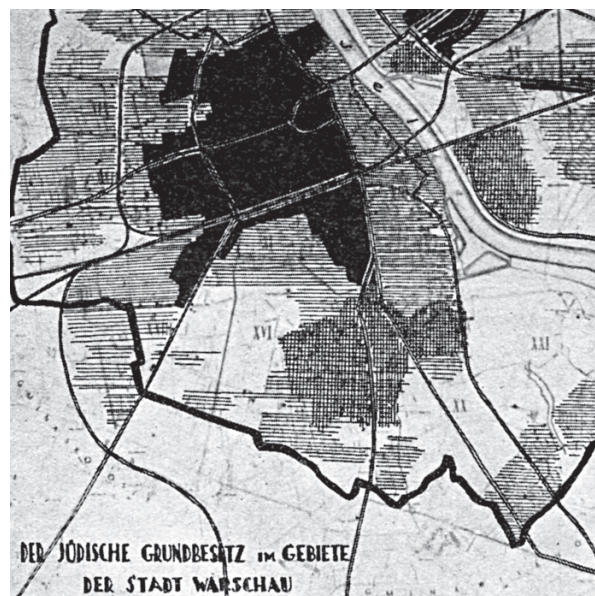
Przeciwko tego typu utopijnemu rozmiarowi planów podniosły się również głosy wśród wyspecjalizowanych kadr nazistowskich. Jeszcze w 1943 r. Erich Stürzenacker z Urzędu Planowania Przestrzennego, jednocześnie dyrektor Urzędu Planowania Miasta we Lwowie, a wcześniej odpowiedzialny również za Warszawę, w odniesieniu do „wytycznych na temat tworzenia planów zagospodarowania przestrzeni miasta” stwierdził, iż polskie miasta w sposób naturalny ucieleśniały inne kryteria i wartości niż miasta

⁵⁷ Stan badań do nakreślonej tu problematyki jest obszerny i w związku z tym nie ma potrzeby przedstawiać go w tym miejscu (Herzberg, *op. cit.*; Münk, *op. cit.*). O ówczesnych metodach Biura Planowania Przestrzennego por. czasopismo Biura Planowania Przestrzennego oraz pisma Akademii Badań i Planowania Przestrzennego.

⁵⁸ APW nr zespołu 482 AGDW 880, Planowanie przestrzenne w Generalnym Gubernatorstwie.

⁵⁹ Gollert, *op. cit.* (por. przyp. 37).

17. Warszawa, *Der jüdische Grundbesitz im Gebiete der Stadt Warschau*

(Żydowskie nieruchomości na terenie miasta Warszawy), mapa propagandowa przeznaczona dla „publiczności Rzeszy”, [w:] F. Gollert, *Warschau unter deutscher Herrschaft. Deutsche Aufbauarbeit im Distrikt Warschau, i. A. d. Gouverneurs des Distrikts Warschau SA-Gruppenführer Dr. Ludwig Fischer unter Benutzung amtlicher Unterlagen*, Kraków 1942

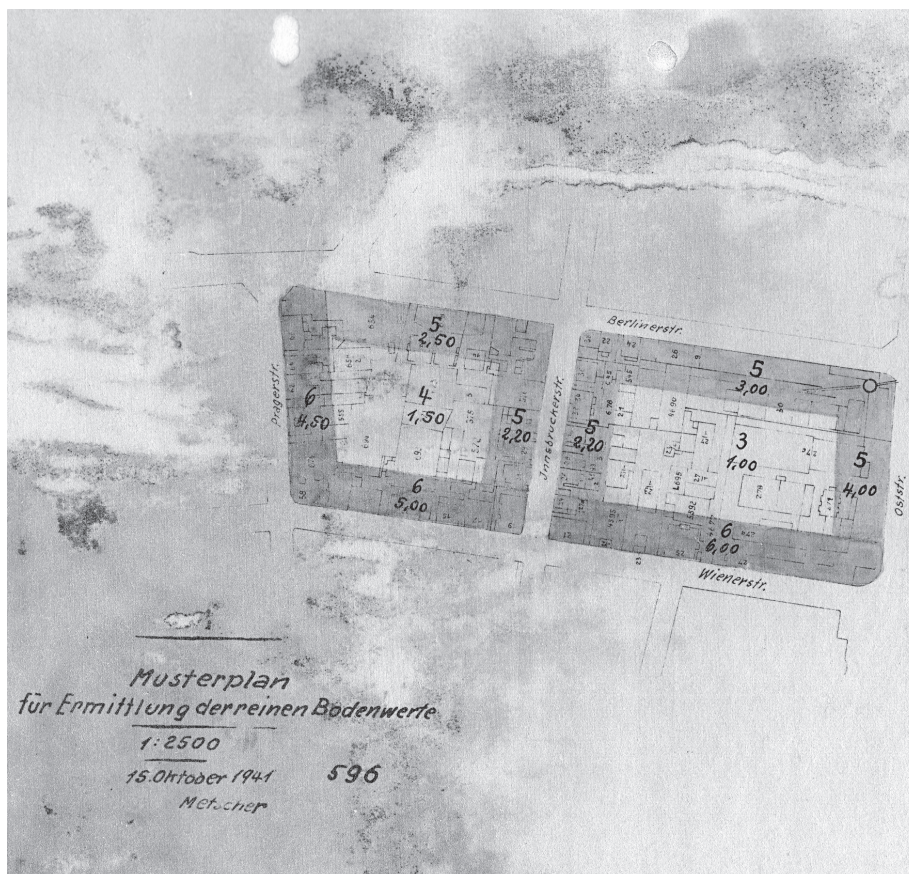
niemieckie. Według niego określały one mimo wszystko „przestrzeń”, nie powinno się zatem traktować substancji budowlanej jako masy dyspozycyjnej dla procedur sumarycznych. Przy czym należało tutaj zwrócić uwagę na wartości indywidualne, a nie jedynie na wartość gruntu (il. 18)⁶⁰.

Dokładnego zbadania wymaga pojawiające się w literaturze porównanie planów urbanistycznych dla Warszawy z planami dla Poznania. Brak tu jednakże politycznej, prawnej oraz typologicznej porównalności, tak iż należy zakwestionować dotychczasową metodę jednowymiarową. Poznań bowiem, leżący na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy, otrzymał rangę stolicy Kraju Warty⁶¹. Tym samym miasto otrzymało „starą-nową”, „niemiecką” tożsamość, teraz przeforsowaną ponownie dzięki „rewizji” traktatów podpisanych na przedmieściach Paryża. 12 czerwca 1940 r. rozporządzeniem Führera ustalono, iż Poznań jako stolica okręgu zalicza się do tak zwanych miast przebudowanych. Jeszcze tego dnia poinformowano o tym samego Speera. Jak sugeruje nieznaną do tej pory materiał archiwalny, już od 15 sierpnia 1940 r. wszystkie plany urbanistyczne znajdowały się „pod kierownictwem profesora Speera”⁶². Rozpoczęto kompleksowy plan rozbudowy. Zakotwiczeni w strukturach urzędowych architekci Rzeszy rozpoczęli pracę nad projektami. Na głównego wykonawcę wyznaczono niezależnego berlińskiego architekta Walthera Bangerta, który zaprojektował ogólny plan zabudowy. Dzielnicę rządową zaplanowano na głównej osi ulicy Bukowskiej, która miała połączyć ówczesne segmenty, takie jak lotnisko i dworzec, Zamek i kompleks Gauforum między innymi z Dużą Halą (il. 19). Do pracy włączono kolejnych architektów. Walter i Johannes Krügerowie zaprojektowali na przykład prezydium policji, Erhardt Schmitt zaś przedłożył projekt Gauhalle. Do budowy teatru sam Speer zarekomendował Goebbelsowi Paula Baumgartena, by przytoczyć ostatni przykład prominentnego architekta, który zbudował między innymi nowy Teatr Państwowy w Saarbrücken

⁶⁰ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 881, Zatrudnienie architektów prywatnych przy pracach nad budową miast 1942–1943, Stürzenacker do Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego w Krakowie, Lwów, 10 grudnia 1943 r., s. 38–40, karta 2; *ibidem*, s. 25–31 znajduje się projekt do wytycznych wraz ze skalą kolorów i planem wzorcowym w celu ustalenia czystych wartości gleby.

⁶¹ Szczegółowo na temat tła historycznego: G. Hansen, „Damit wurde der Warthegau zum Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus“, [w:] *September 1939...*, s. 38–72.

⁶² BArch R 4606/3390, s. 189, 191. *Ibidem*: Namiestnik Rzeszy w Kraju Warty do ministra transportu Rzeszy Dorpmüllera, 15 sierpnia 1940 r., s. 1–4.

18. *Musterplan für Ermittlung der reinen Bodenwerte* (Plan wzorcowy dla ustalenia wartości gruntów), 15 października 1941, Archiwum Państwowe w Warszawie, AGDW nr zespołu 482, sygn. 881, *Zatrudnienie architektów prywatnych przy pracach nad budową miast 1942–1943*, s. 35

w przyłączonym kraju Saary (jak Okręg Warty). Wobec wszystkich tych terytorialnie odległych od siebie miast przyjęto zatem zbliżoną pod względem ideologicznym linię postępowania⁶³.

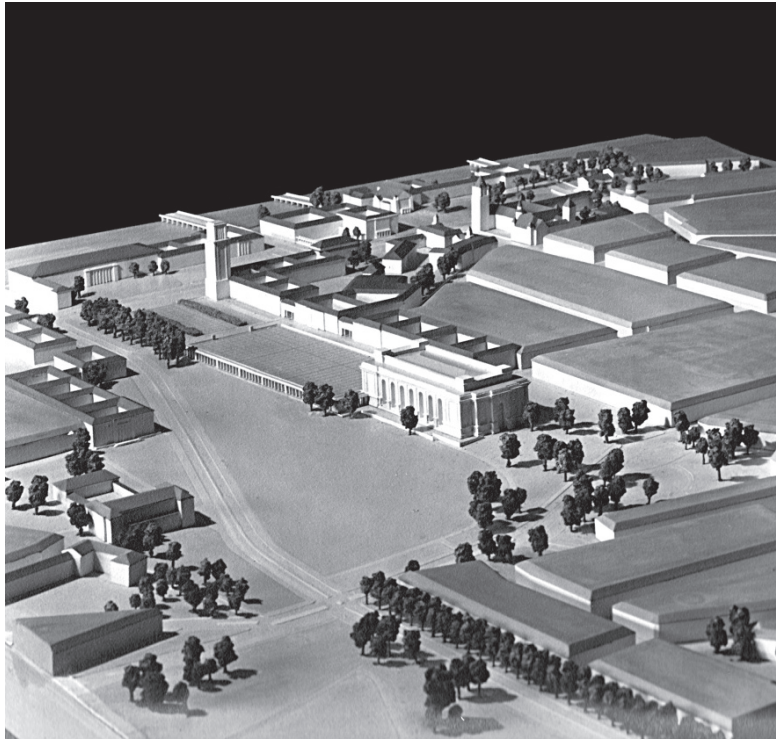
Znamienny jest fakt, iż Walther Bangert, protegowany Speera, był odpowiedzialny za przebudowę zarówno stolicy prowincji nowego okręgu Rzeszy – Kraju Warty, jak i stolicy prowincji Kraju Sudeckiego – Liberca (Reichenberg). O znaczeniu tych planów świadczy w znacznym stopniu notatka przekazana przez Speera 19 lutego 1941 r. z Obersalzbergu skarbnikowi Rzeszy NSDAP, w której wymienione są wszystkie miasta planowane do tej pory do przebudowy. Speer poinformował, że „pracuje się” nad planami, jednak prace te nie zostały jeszcze zakończone⁶⁴. Nie wymienia on wprawdzie autora planów w Libercu, na Bangerta wskazują jednak zachowane uchwały rady miasta Liberca (il. 20)⁶⁵. Liberec i Poznań zyskały na znaczeniu jako stolice okręgów, a plany z ich szeroką specyfiką, na przykład poszerzeniem ulic, wyznaczaniem parceli, usytuowaniem instytucji publicznych, odpowiadały także wzorom na terenie całej Rzeszy. Z pewnością nie było też dziełem przypadku, że Bangert był odpowiedzialny nie tylko za Poznań i Liberec, ale również za

⁶³ BArch R 4606/3390: Poznań, Przebudowa, tutaj obszerna korespondencja wraz z czterema planami.

⁶⁴ BArch R 3/1733, 19 lutego 1941 r., Albert Speer do skarbnika Rzeszy NSDAP (Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion), opublikowane w: *Hitlers Städte. Baupolitik im Dritten Reich. Eine Dokumentation*, Hrsg. J. Dülffer, J. Thies, J. Henke, Köln 1978, s. 64–79, tu s. 78. Jak potwierdzają dokumenty znajdujące się w zasobach Państwowego Archiwum Regionalnego w Litomierzach (Státní oblastní archiv Litoměřice), Liberec jako stolica okręgu miał szczególne znaczenie. Właściwa korespondencja znajduje się w: BArch R 4606/3396 oraz w: SOKA Liberec, nr zespołu zasedání Liberecké městské rady, 1940–1943, nr inw. 39, nr kat. 40, Posiedzenie Rady Miasta z 20 lutego 1940 r., Gd 276/38,79; *Ibidem*: posiedzenie Rady Miasta z 7 marca 1940 r., Gd 276/38,80. Por. K. Kerl, *Grundsätzliches zur Neugestaltung der Gauhauptstadt Reichenberg*, „Sudetenland”, 2, 2, 1941, s. 13–20.

⁶⁵ W przedłużających się negocjacjach uczestniczyli Speer, Bangert i miasto Liberec, reprezentowane przez burmistrza Eduarda Rohma, oraz członkowie administracji budowlanej inżynierowie Hugo Jahnelt i Karl Kerl (SOKA Liberec, nr zespołu zasedání Liberecké městské rady, 1940–1943, nr inw. 39, nr kat. 40, Posiedzenie Rady Miasta z 20 lutego 1940 r., Gd 276/38,79; *Ibidem*: Posiedzenie Rady Miasta z 7 marca 1940 r., Gd 276/38,80). Por. Kerl, *op. cit.*, s. 13–20.

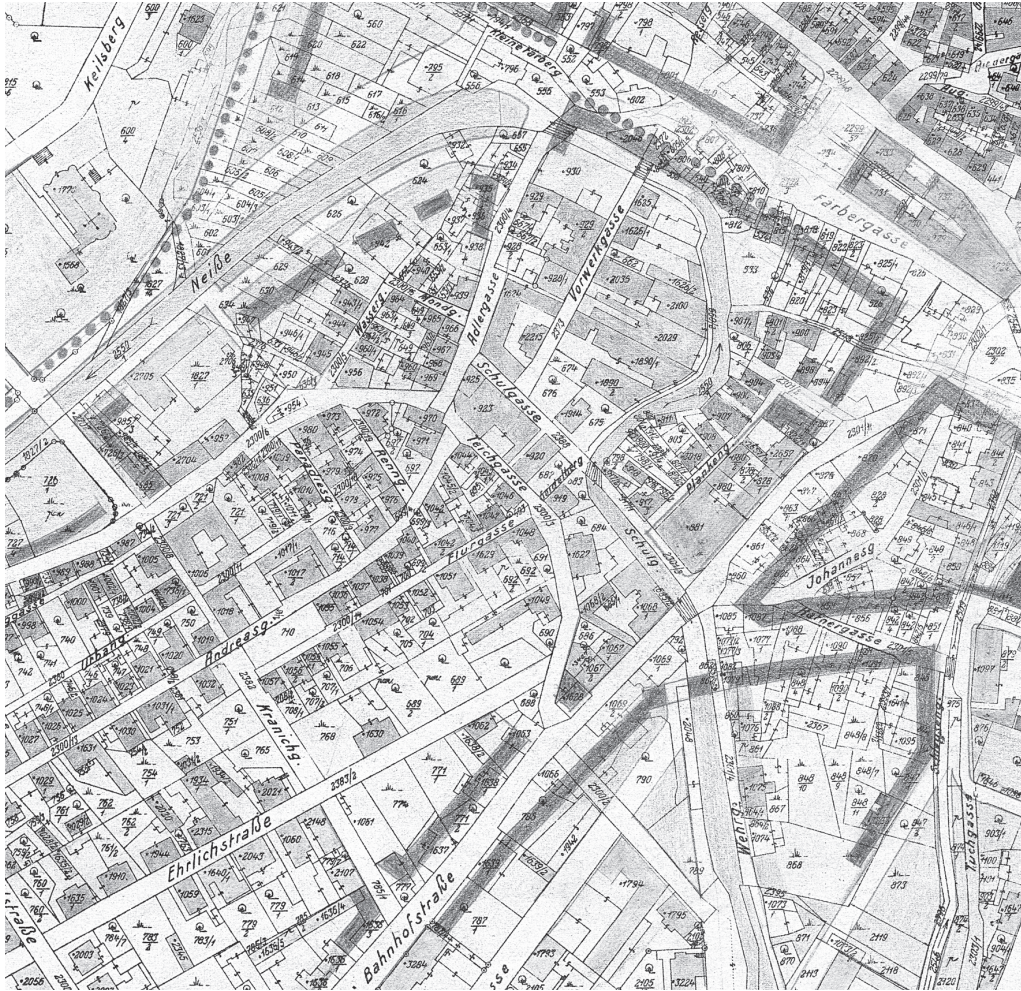
19. Poznań, model całościowego planu zagospodarowania z 3 maja 1940 r. *Gauhauptstadt des Reichsgaus Wartheland. Walther Bangerts städtebauliche Neugestaltungen* (Stolica prowincji Kraju Warty. Urbanistyczna przebudowa Walthera Bangerta), widok na Dużą Halę, Spuścizna Lioby i Dietricha Bangertów

Łódź. O jego aktywności w tych miastach świadczą zarówno zasoby archiwalne generalnego inspektora budowlanego w Berlinie, jak i liczne materiały polskie. Działalność Bangerta w planie „Nowy Niemiecki Wschód” została udokumentowana⁶⁶. Można tutaj stwierdzić zgodność konceptualną w ramach obszarów zaanektowanych. Podczas gdy Poznań i Liberec przeznaczono na przyszłe „wzorcowe stolice okręgów”, a Łódź na miasto prezydenta rządu, Warszawie – zrujnowanej polsko-żydowskiej byłej stolicy Polski – nowi władcy odebrali jej uprzywilejowaną rolę. Pierwszeństwo otrzymał Kraków. Warszawę zamierzano przeorganizować strukturalnie, zmniejszyć liczbę ludności, a miasto usunąć z powszechnej świadomości jako stolicę: jej burzliwa historia była bowiem wyjątkowa. Czy zatem istniał „program specjalny” dla jakże „problematycznego przypadku” Warszawy? I w jakich źródłach został on skonkretyzowany?

Dnia 5 marca 1940 r. Dengel ogłosił swoją dymisję. W znacznym stopniu przyczyniły się do niej zarówno sukcesywna radykalizacja i zaostrzenie struktur administracyjnych Gruppenführera SA Fischera, jak i spory kompetencyjne między Warszawą, Berlinem i Krakowem, brak zaangażowania odpowiedniego urzędu przy Gubernatorstwie dla dystryktu warszawskiego. Można również postawić tezę, że wpływ na to miało też nierealistyczne kryterium planowania, które w minimalny sposób uwzględniało (także polityczne) warunki miejscowe. Pozwala to na wysunięcie wniosku, że dla Warszawy nie przewidywano początkowo oficjalnego programowego

⁶⁶ Oprócz wymienionych artykułów por. Poznań: H. Grzeszczuk-Brendel, *Miasto do mieszkania. Zagadnienia reformy mieszkaniowej na przełomie XIX i XX wieku i jej wprowadzenie w Poznaniu w pierwszej połowie XX wieku*, Politechnika Poznańska, Rozprawy 470, Wydawnictwo Politechniki, Poznań 2012, s. 348–402; eadem, „Mecenat” ideologiczny? *Hitlerowskie projekty urbanistyczne dla miast polskich*, [w:] *Mecenat artystyczny a oblicze miasta. Materiały LVI Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków 2007*, red. D. Nowacki, Kraków 2008, s. 287–301; eadem, *Zwischen Gauforum und Ehebett. Das öffentliche und private Leben unter der NSDAP-Kontrolle. Das Beispiel Posen 1939–1945*, [w:] *Neue Staaten – neue Bilder? Visuelle Kultur im Dienst staatlicher Selbstdarstellung in Zentral- und Osteuropa seit 1918 (Visuelle Geschichtskultur 1)*, Hrsg. A. Bartetzky, M. Dmitrieva, S. Troebst, Köln 2005, s. 147–157; N. Gutschow, *Ordnungswahn. Architekten planen im „eingedeutschten Osten“. 1939–1945*, Basel 2001, s. 162. Na temat Łodzi por. materiały w: BArch R 4606/3366, Bangert określany był planistą Łodzi; polskie źródła zebrał: T. Bolanowski, *Architektura okupowanej Łodzi. Niemieckie plany przebudowy miasta*, Łódź 2013. Należy jeszcze przeprowadzić badania nad tworzeniem miast Malborka (10.10.1041) czy Pabianic (23.10.1042).

20. Liberec, stolica prowincji Kraju Sudeckiego, urbanistyczna przebudowa i scalanie gruntów Walthera Bangerta (?), SOka Liberec, SMP nr inw. 986 sygn. 30, nr 24

planu urbanistycznego. Zapoczątkowała go raczej dopiero inicjatywa Dengela. W konsekwencji plan ograniczono jedynie do gminnych płaszczyzn administracyjnych i ewidentnie nie uzgadniano tego ani z Berlinem, ani z Krakowem. Nie odnosi się to do idei „Nowego Niemieckiego Miasta”, którą rozwinęli planiści Rzeszy zarówno dla niemieckich miast przebudowywanych, jak na przykład wspomnianego wielokrotnie Würzburga, Poznania, jak i dla miast okupowanych i przyłączonych, na przykład Pragi czy Wiednia. Dla Warszawy tego typu program, który można byłoby porównać z „programem przebudowy”, nigdy nie istniał. Przypadek Warszawy należy zatem rozpatrywać jako osobliwość niemieckiej urbanistyki i planowania przestrzennego na terenie Europy Wschodniej okupowanej przez narodowych socjalistów. Jednak „przebieg” zdarzeń wokół Warszawy ma tylko pozornie biurokratyczny charakter, świadczy raczej o niezwykle problematycznym, do tej pory niezbadanym i pełnym tarć klimacie wokół planowania przestrzennego i urbanistyki w czasach narodowego socjalizmu, któremu stale towarzyszyły przesunięcia w zakresie kompetencji. Wydaje się, że narodowosocjalistyczną przestrzeń planowania określało kilka specyficznych czynników. Dowodem na rozgrywający się wewnętrznie dylemat niewyjaśnionych kompetencji może być zaznaczający się konflikt między *urbanistyką* a *planowaniem przestrzennym*, jak sformułował to Andreas Tröster z Urzędu Planowania w Wiedniu w piśmie z 23 listopada 1942 r. do Willego Richerta, szefa Urzędu Planowania Przestrzennego⁶⁷. Urząd Planowania Przestrzennego stracił na znaczeniu zarówno w przypadku wyznaczania granic, które po określeniu kompetencji w dystrykcie warszawskim oraz Generalnym Gubernatorstwie regulowane były bezpośrednio przez rząd Gubernatorstwa, jak

⁶⁷ APP, nr zespołu 299, Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraju Warty (Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland-Posen) 1939–1945, I/9, Raumordnung und Landesplanung, sygn. 385, s. 1–3 (s. 149–151), Andreas Tröster, Landesplanung (Planungsbehörde in Wien, Ostmark), Wiedeń dnia 23 listopada 1942 r., do generalnego referenta ds. planowania przestrzennego, planista Richert, cyt. s. 1–2.

i w kwestii planowania wszystkich działań urbanistycznych⁶⁸. Udokumentowano to w notatce radcy budowlanego Kitta z Pododdziału IV Mieszkalnictwa i Osadnictwa z 15 maja 1942 r. W piśmie tym Kitt wyraźnie zajmuje się kwestią podziału kompetencji między Wydziałem Pracy i Budownictwa a Urzędem do spraw Planowania Przestrzennego. Na podstawie rozporządzenia rządu Generalnego Gubernatorstwa do Urzędu do spraw Planowania Przestrzennego należało ustalenie „zasad planowania perspektywicznego” („Grundsätze einer vorausschauenden Planung”) dla tworzenia powierzchni planowania w Generalnym Gubernatorstwie. Do zadań Wydziału Pracy należała natomiast „realizacja tych specjalistycznych planów” na terenie miasta, w szczególności tworzenie *planów użytkowania terenów* i *planów zabudowy*⁶⁹. Stworzono tutaj precedens, który wystąpił także w innych częściach Wielkich Niemiec, jak też w Protektoracie Czech i Moraw. Zagospodarowanie przestrzeni zostało ostatecznie wyłączone również w Generalnym Gubernatorstwie. Idea planowania przestrzennego przedłożona przez Dengela dla miasta Warszawy w naturalny sposób nie została zrealizowana. Dzięki odpowiednim dowodom źródłowym, przede wszystkim poprzez porównanie z okupowaną Pragą, pełniącą funkcję stolicy Protektoratu Czech i Moraw i powierzchni projekcyjnej wielu urzędów Rzeszy, można zauważyć kolejne cechy wspólne, jak i różnice w odniesieniu do administracji narodowosocjalistycznej.

Już 3 listopada 1939 r. Ernst Jarmer⁷⁰, mianowany przez szefa Biura Planowania Przestrzennego Hannsa Kerrla⁷¹ dyrygent ministerialny (oficjalne określenie tegoż urzędu ministerialnego) i dyrektor Wydziału Administracyjnego, zgłosił sekretarzowi stanu Protektoratu Czech i Moraw, Karłowi Hermannowi Frankowi, swoje uwagi. Jego zdaniem w przypadku planowania Pragi i okolic „pod względem formalnym” należy uwzględnić sprzeczność na linii: protektor Rzeszy – Speer, ale „pod względem materialnym” należy rozważyć, czy pozostać przy utrzymaniu autonomii, czy wprowadzić prawo Rzeszy, czyli ustawy z 4 października 1937 r. o przebudowie miast niemieckich. Decyzja w tym zakresie miała być zastrzeżona, oczywiście, wyłącznie dla Führera⁷². Zaledwie kilka miesięcy po zajęciu Republiki Czechosłowackiej w Biurze Planowania Przestrzennego rozważano konkretne kwestie przebudowy Pragi oraz wybór odpowiedzialnego architekta. Jednocześnie można tutaj zauważyć silny wpływ urzędów Rzeszy Niemieckiej, jak i zaangażowanie Speera i innych architektów Rzeszy. Sytuacja jednak nie rozwijała się w sposób równomierny. Starania ze strony Biura Planowania Przestrzennego, by stolicę Protektoratu zaliczyć do miast przeznaczonych do przebudowy, nie przyniosły rezultatu, w przeciwieństwie na przykład do wymienionego miasta byłej Republiki Czechosłowackiej, w już powstałej prowincji Kraju Sudeckiego, Liberca, który został stolicą prowincji Kraju Sudeckiego i odpowiednio zyskał na znaczeniu.

Jak wykazała analiza zasobów archiwalnych Biura Planowania Przestrzennego w Bundesarchiv, przynajmniej początkowo tworzenie Praskiej Komisji Planowania leżało w kompetencjach Biura Planowania Przestrzennego, przy czym także w tym wypadku nie należy lekceważyć sporów o zakres kompetencji i ich ewentualnej utraty. O przegranej Biura Planowania Przestrzennego świadczą nie tylko odpowiednie dokumenty, ale już sama zmiana pierwotnej nazwy komisji. Początkowo nosiła ona nazwę Komisji Planowania Przestrzennego i Użytkowania Terenów, w wielu projektach nazywano ją też Komisją Regulacyjną, ostatecznie przeforsowano jednak określenie Komisja Planowania, a tym samym punkt widzenia urbanistów i architektów⁷³.

Biuro Planowania Przestrzennego przegrało w Protektoracie nie tylko bitwę o tytuł, lecz, o czym koniec końców świadczą pełne tarć procesy, przede wszystkim bitwę o swoje kompetencje i zakres ich obowiązywania – silniejsze urzędy Rzeszy wyszły z tego sporu jednoznacznie zwycięsko. Tym samym w Protektoracie udokumentowano drastyczną utratę kompetencji Biura Planowania Przestrzennego, która

⁶⁸ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 878, Wyznaczanie granic w Generalnym Gubernatorstwie 1941–44.

⁶⁹ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 881, Zatrudnienie prywatnych architektów przy pracach nad budową miast 1942–1943, adnotacja Hoffmanna, na temat przedsięwzięć urbanistycznych; dot. Rozporządzenia rządu Generalnego Gubernatorstwa. Wydział Główny Praca z 2 kwietnia 1942 r., Warszawa, 15 maja 1942 r., s. 3–4, parafraza s. 3.

⁷⁰ Por. plan podziału zadań Biura Planowania Przestrzennego z 1939 r. (BAK R 113/2030; analizowany przez Herzberga: Herzberg, *op. cit.*, s. 40).

⁷¹ Kerrl był wyspecjalizowanym fachowcem. Por. H. Kerrl, *Die Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung. Rede bei ihrer Begründung am 27.1.1936*, „Zeitschrift für Geopolitik”, 2, 13/1936, s. 130–134, z posiedzeniem grupy roboczej ds. badania przestrzennego z 16 grudnia 1935 r., Berlin, s. 133–134.

⁷² NA Praga, nr zespołu Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, nr inw. 1979, sygn. 109–6–71, nr kat. 114, pismo do sekretarza stanu z 3 listopada 1939 r., s. 14 z dodatkiem s. 15.

⁷³ BACh R 113/0412. Jeden z planów zachowany jest także w: NA Prag, nr zespołu Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, nr inw. 1979, sygn. 109–6–71.

ostatecznie wyszła na korzyść kierowanemu przez Heinricha Himmlera Komisariatowi Rzeszy do spraw Umacniania Niemczyzny. Mowa tutaj o urzędzie Reichsführera SS, podporządkowanym Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, którym nieprzypadkowo kierował Reinhard Heydrich – protektor Rzeszy dla Czech i Moraw. Himmler przejął zatem wszystkie kompetencje Biura Planowania Przestrzennego. Także w Protektoracie można stwierdzić rosnące znaczenie Himmlera. Jeśli chodzi o Polskę, projekt ten w znacznym stopniu znajduje potwierdzenie we wspomnianym we wstępie wydanym przez Himmlera Rozporządzeniu Ogólnym Nr 13/II z 30 stycznia 1942 r. Również na płaszczyźnie administracji budowlanej w Protektoracie tym samym znajduje potwierdzenie bezlitosna „zasada wodzostwa”. Zresztą, dokładnie tego terminu użył protektor Rzeszy dla Czech i Moraw w piśmie do Biura Planowania Przestrzennego w odniesieniu do kompetencji w zakresie planowania⁷⁴.

Spór o kompetencje pomiędzy dwoma biegunami, a więc między „planowaniem przestrzennym” a „urbanistyką” został ostatecznie rozstrzygnięty na korzyść tej ostatniej (świadczy o tym przypadek Warszawy). Właśnie na tym tle zrozumiałe staje się dążenie do rozszerzenia planów generalnych. Pod rosnącym wpływem Reichsführera SS Heinricha Himmlera i jego licznych urzędów sytuacja radykalizowała się w zdumiewający sposób i skonkretyzowano ją w piśmie z 18 czerwca 1942 r. Teraz, po połączeniu wcześniejszych planów dla Gdańska – Pomorza Zachodniego, Kraju Warty i Górnego Śląska, Prus Południowo-Wschodnich, a w ogólnych zarysach także dla Czech i Moraw, jak i Alzacji-Lotaryngii, Górnej Krainy i Południowej Styrii, powstać miał „całościowy plan osiedleńczy”⁷⁵. Źródło to wskazuje na to, że programy dotyczące osiedleń i przesiedleń miały znaleźć zastosowanie nie tylko w przypadku terytoriów wschodnich, lecz także na wszystkich terytoriach wcielonych i okupowanych⁷⁶. Meyer wdrożył odpowiednio życzenia Himmlera, które od tej chwili przedstawiano jako Generalny Plan Wschodni dla wszystkich terenów na Wschodzie⁷⁷. W Generalnym Planie Wschodnim mieścił się protektorat ze stolicą w Pradze. W tym kontekście należy rozpatrywać obszerne plany. Cel działań w kompleksowym procesie germanizacji okupowanego Protektoratu streścił Reinhold Niemeyer. Prześledził on według jasno wytyczonej ideologii nazistowskiej polityczno-ideologiczną rolę „przebudowy” Pragi – została ona „włączona równocześnie” na wielu płaszczyznach społecznych i administracyjno-technicznych. Niemeyer podsumował: „[...] chociaż [w tej chwili] w milionowym mieście [Pradze] mieszka jedynie 21 000 Niemców [...], w przypadku przewidzianej przebudowy Pragi, jej oblicze za kilka lat dla każdego odwiedzającego [będzie] czysto niemieckie”⁷⁸. Germanizację miała przyspieszyć przebudowa stolicy poprzez budowę efektywnych osi ulic północ – południe i wschód – zachód na wzór Berlina, wraz z innymi cechami urbanistycznymi, jak mosty czy tereny zielone, związanymi z charakterystycznymi i nadającymi tożsamość przedsięwzięciami w centrum miasta (il. 21)⁷⁹.

⁷⁴ Protektor Rzeszy do Biura Planowania Przestrzennego 13 stycznia 1940 r., w: BArch R113/0412, s. 18.

⁷⁵ R. Němec, *Hitler's "Generalsiedlungsplanung Ost" A Case only for Poland? A Forgotten Dimension of National-Socialist Spatial and Town Planning in the Former Czechoslovakia*, „Planning Perspectives” 31, 1/2016, 1–29 (DOI: 10.1080/02665433.2015.1059291).

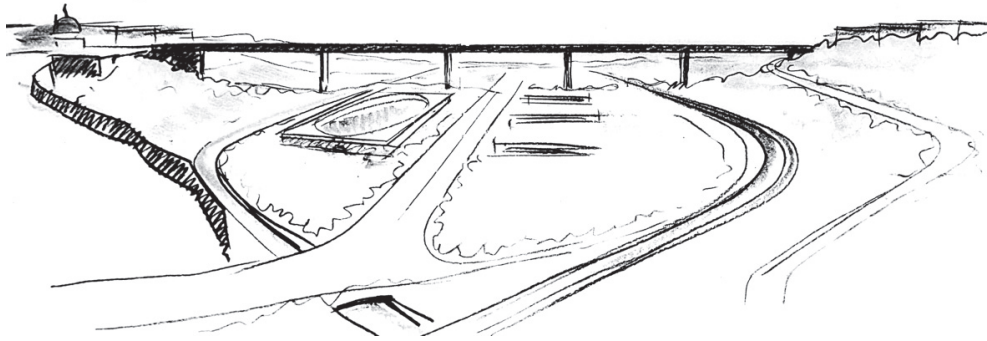
⁷⁶ *Zum Generalplan Ost...*, s. 133–134, nr dok. 28, 1942, 12 czerwca, Kwatera Główna Hitlera. Pismo Reichsführera SS do Ulricha Greifelta z uwagami do Generalnego Planu Wschodniego. „Prawne, gospodarcze i przestrzenne podstawy budowy Wschodu” („Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus”), z wezwaniem do przygotowania całościowego planu osiedleńczego, cyt. oraz parafraza w tekście głównym na s. 134.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 235–255, nr dok. 71, 1942, grudzień, Berlin. Materiał dot. Generalnego Planu Wschodniego – powierzchnie obliczenia liczby ludności, dokumenty dot. Generalnego Planu Wschodniego – podstawowe liczby i mapy.

⁷⁸ NA Praha, nr zespołu Úřad říšského protektora (ÚRP-ST), nr inwentarzowy 1312, sygn. 109–4/1066, nr 59, pismo prezidenta Komisji Planowania Niemeyera do sekretarza stanu z 12 marca 1941 r.; *Ibidem*. Kopia opinii Niemeyera skierowana do Wyższego Landrata (Oberlandrat) Freiherra von Wattera z 5 marca 1941 r., dot. Regulacji Kampa, pismo na ten temat z 27 lutego 1941 r., s. 1–15, cyt. na s. 13 (*ibidem* BArch R 4606/3390, karta 92ff.). O liczbie ludności niemieckojęzycznej i jej udziale w wyborach por. A. Adam, „Prag ist und bleibt ein slawisches Prag”. *Die deutschen Parteien in den Prager Kommunalwahlen der ersten Republik*, [w:] *Die Deutschen und das östliche Europa...*, s. 227–246.

⁷⁹ Por. Hořejš, *Protektorátní Praha jako německé město...* Istnieje jednakże kilka istotnych różnic. Podczas gdy w okupowanej Pradze w Komisji Regulacyjnej i Planowania nadal pracowali architekci czescy, w Warszawie wszystkim czołowym architektom, przede wszystkim Tadeuszowi Tołwińskiemu, Szymonowi Syrkusowi, Janowi Chmielewskiemu i Zygmuntovi Skibniewskiemu, odebrano wszelkie kompetencje. Na przykładzie Tadeusza Tołwińskiego Kotaszewicz nie stwierdziła żadnych planów urbanistycznych polskich architektów w czasach okupacji (T. Kotaszewicz, *Koncepcje przestrzennego rozwoju Warszawy w pracach Tadeusza Tołwińskiego 1916–1946*, Warszawa 1994). Nielegalnie działająca Pracownia Architektoniczno-Urbanistyczna (PAU), zajmująca się kwestiami odbudowy, jak już podkreślała Syrkusowa, nie miała w czasie wojny znaczącego wpływu (Syrkusowa, *op. cit.*, s. 239–344; tezy przejęte np. przez: Gutschowa i Klain, *op. cit.*, s. 55–102).

21. Praga, rozwiązanie dla mostu Nuselskiego, proj. Franz Dischinger, Berlin, Národní archiv Praha, podstawa 109-05-0106, fragment

W Generalnym Gubernatorstwie oficjalne stanowisko w sprawie planów dotyczących Warszawy wyraził Fischer (gubernator odpowiedzialny bezpośrednio za Warszawę od 26 października 1944 r.) w *Grundsätzliche[n] Bemerkungen über die Gestaltung Warschaus während des Krieges und nach dem Kriege* (Podstawowych spostrzeżeniach dotyczących przebudowy Warszawy podczas wojny i po wojnie), których projekt opracował jego referent Gollert⁸⁰. Ze względu na swoje położenie – strategicznej bramy na wschód, węzła kolejowego oraz centrum zbrojeniowego – „miasto Polaków” miało strategiczne znaczenie dla Wielkiej Rzeszy. Wszak pociągi w kierunku wschodnim odprawiano co osiem minut. Z Warszawy nie można było zrezygnować także z tego względu, że przynosiła ona Generalnemu Gubernatorstwu 50,78% wpływów z podatków, tutaj mieściły się też siedziby urzędów podatkowych, ubezpieczeniowych i banków⁸¹. Fischer otrzymał jednak instrukcję od rządu Generalnego Gubernatorstwa odnośnie do odpowiedniego „traktowania” Warszawy, by w interesie Rzeszy Wielkich Niemiec „uczynić wszystko, aby pozbawić Warszawę jej dotychczasowego charakteru jako centrum Rzeczypospolitej Polskiej” (*Podstawowe spostrzeżenia...*, nr 1). Nie zamierzano zatem odbudowywać części miasta oraz pojedynczych budynków zniszczonych we wrześniu 1919 r. Na skutek odebrania miastu jego funkcji administracyjnych Warszawa została programowo zdegradowana do rangi stolicy dystryktu, jak Radom, Lublin czy Lwów. Fischer twierdził, że podczas jego ponadczteroletniego urzędowania na stanowisku gubernatora „ściśle” przestrzegano tych wytycznych. Metropolię pozbawiono jej aureoli, „problem Warszawy” został rozwiązany. Niniejsze wyjaśnienie w żadnym razie nie wpisuje się w przyjęty przez okupanta model, raczej wskazuje na dążenie do totalnego zniszczenia miasta i świadczy o wykluczeniu wszelkich planów, przynajmniej w pierwszej fazie okupacji. W tym kontekście można wyjaśnić rozbiórkę w getcie, nawet jeśli, jak zaświadcza Fischer, te „punkty widzenia” były stale brane pod uwagę, gdy w warszawskim getcie doszło do „działań wojskowych” (*Podstawowe spostrzeżenia...*, nr 3), w wyniku czego duża część Warszawy została zniszczona, przez co zasoby miasta zmniejszyły się o jedną piątą⁸².

W czasie Powstania Warszawskiego Hitler wydał rozkaz (nr 1) zrównania miasta z ziemią. Zniszczeniu miały ulec domy, ulice i wszystkie instytucje. Warszawa miała całkowicie zniknąć z powierzchni ziemi. Zgodnie z rozporządzeniem Himmlera przewidziano wywiezienie z miasta wszystkich surowców, tekstyliów i mebli⁸³. W grudniu 1944 r. wysadzono Zamek Królewski. Do kapitulacji Niemiec 19 stycznia

⁸⁰ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 5. Projekt do pisma sporządził Friedrich Gollert (APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 880). Opublikowany w końcu we fragmentach w: Gutschow, Klain, *op. cit.*, s. 129–130.

⁸¹ Dane zaczerpnięte z: *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945...*, s. 418–425, wpis w dniach 14–16 października 1941 r.

⁸² Na temat likwidacji warszawskiego getta i powstania w getcie istnieje obszerny materiał badawczy, którego nie ma potrzeby przytaczać w tym miejscu.

⁸³ Podczas pierwszego, trzytygodniowego oblężenia miasta, które rozpoczęło się 8 września 1939 r. (kapitulacja 28 września, zob. przyp. 44) naloty zniszczyły ok. 12% substancji budowlanej. Drugi etap zniszczenia rozpoczął się nalotem 13 sierpnia 1944 r., kapitulację podpisał 2 października, wszyscy mieszkańcy (500 000 osób) musieli opuścić miasto. Na ten temat również istnieje obszerna literatura, zob. m.in.: J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1970, s. 281, zeznania Ericha von dem Bach-Zelewskiego w Norymberdze; W. Borodziej, *Der Warschauer Aufstand 1944*, Frankfurt am Main 2001, s. 166–187; M.M. Drozdowski, *Warszawa*

22. Warszawa, zabudowa przyczółka mostu miejskiego, proj. Hans-Hubert Leufgen, Berlin, Archiwum Państwowe w Warszawie, nr zespołu K I 1004/IV Kolekcja I Map i planów, K I 168

1945 r. zniknęło ok. 85% całkowitej substancji budowlanej, między innymi całe Stare Miasto z wieloma obiektami nadającymi mu tożsamość⁸⁴. Te działania przypominają plan opracowany dla miasta Warszawy, a zainicjowany w latach 1942/1943 przez głównego radcę budowlanego Pabsta i Gollerta, ukierunkowany na zniszczenie budynków o charakterze tożsamościowym, takich jak Zamek Królewski⁸⁵, który przewidziany był do rozbiórki już w 1939 r. Na jego miejscu miała powstać masywna zabudowa przyczółka mostu miejskiego (Brückenkopfbauung an der Stadtbrücke) z nieproporcjonalnie dużą kopułą Hali Kongresowej na szczycie kompleksu budynków w kształcie statku (il. 22)⁸⁶. Projekt powstał w pracowni Hansa-Huberta Leufgena, niezależnego architekta⁸⁷. Oczywiście, „współpraca niezależnych architektów i planistów” w Starej Rzeszy była czymś naturalnym. Wielu architektów wraz ze swoimi prywatnymi biurami wykonywało zlecenia państwowe czy gminne, często również w charakterze „pełnomocników”. Taka forma współpracy była wielokrotnie przedmiotem negocjacji między rządem Generalnego Gubernatorstwa a właściwymi urzędami. Istniał bowiem obowiązek zgłaszania każdej działalności, którą uważano za niestandardową⁸⁸. W Generalnym Gubernatorstwie „niezależne” plany były zabronione, gdyż obowiązywały „ważne”, względnie „rozstrzygające dla wojny” kwestie urbanistyczne – zasada, którą stale wyraźnie

XX wieku, Warszawa 1976, s. 269. Zniszczenie miasta dokumentują fotografie. Por. *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 1–2, Warszawa 1970, np. S. Lorentz, *W Muzeum i gdzie indziej*, s. 13–109.

⁸⁴ Na temat odbudowy: P. Majewski, *Ideologie und Denkmalpflege. Der Wiederaufbau des Warschauer Königsschlusses 1944–1980*, [w:] *Die Schleiſung: Zerstörung und Wiederaufbau historischer Bauten in Deutschland und Polen* (Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Darmstadt 20) [razem z Niemieckim Muzeum Historycznym w Berlinie], Hrsg. D. Bingen, H.M. Hinz, Wiesbaden 2005, s. 107–116.

⁸⁵ Krytycznie wykorzystane w: Gutschow, Klein, *op. cit.*, s. 26–27, tabl. 34–40; opublikowano częściowo przeanalizowaną tutaj teczkę z planami.

⁸⁶ APW nr zespołu K I 1004/IV Kolekcja I Map i Planów, K I 168.

⁸⁷ Leufgen zwrócił na siebie uwagę kilkoma projektami wieżowców dla Berlina (*Soll Berlin Wolkenkratzer bauen?*, „Wasmuths Monatshefte für Baukunst”, 12, 1928, H. 6, s. 286–288).

⁸⁸ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 881, Zatrudnienie prywatnych architektów przy pracach nad budową miast 1942–1943, kilka pism oraz formularzy meldunkowych, s. 5–22.

eksponował rząd Gubernatorstwa. Pod tym względem sytuacja nie różniła się zatem od tej w innych częściach terytoriów zarządzanych przez Niemcy. Na podstawie przedstawionych okoliczności można co najwyżej zakwestionować rzeczywiste znaczenie owych planów⁸⁹.

UWAGI KOŃCOWE:

BADANIA PRZESTRZENNE, PLANOWANIE PRZESTRZENNE CZY URBANISTYKA?

Według Martina Kohlrauscha, w mniejszym stopniu należy doszukiwać się znaczenia efektu praktycznego konkretnych planów dla Warszawy, świadczą one raczej o charakterze bezwzględnie i ostatecznie nieudanego „Generalnego Planu Wschodniego”. Ideologię rasy i przestrzeni życiowej narodowego socjalizmu podczas okupacji Warszawy powiązał Kohlrausch z rozbudową, a różnice w stosunku do innych miast europejskich naznaczonych nazistowskim terrorem próbował określić jako charakterystyczne dla takiej polityki⁹⁰. Już wcześniej Tomasz Szarota pisał o „warszawizacji” w odniesieniu do zaostrzonej polityki przestrzeni życiowej i okupacyjnej⁹¹. Także Baberowski i Doering-Mantueffel traktowali sytuację w Polsce jako „pole eksperymentalne” nazistowskiej polityki narodowościowej⁹². Jak podkreślał Diefendorf, Warszawa, w której duża część nieruchomości należała do właścicieli żydowskich – istniała tutaj bowiem największa gmina żydowska w Europie⁹³ – może rzeczywiście służyć za przykład metod okupacyjnych stosowanych przez reżim nazistowski⁹⁴. Nie można jednak stwierdzić z całą pewnością, ani zakwestionować tego, czy właśnie w tym wyrażało się znaczenie charakterystycznych dla nazistowskich ideologów bezwzględnych urbanistycznych zasad osadnictwa ze specyficznym wyrazem formy, którą Gollert określił w publikacji *Warschau unter deutscher Herrschaft* (Warszawa pod niemieckim panowaniem), przeznaczonej dla „publiczności Rzeszy”, jako „czyn kulturalny” („kulturelle Tat”) niemieckiej kolonizacji, mającej na celu rozszerzenie „przestrzeni życiowej”⁹⁵.

Pod pewnym względem niniejsza praca, polemizując, rozszerza trwającą już dyskusję o aspekty planowania przestrzennego i urbanistyki, również w kontekście praktyk okupacyjnych narodowych socjalistów. Nazistowski aparat administracyjny rozpoczął w Polsce irracjonalną, do tej pory niespotykaną, antysłowiańską i antysemicką kampanię zniszczenia, bezprzykładną formę metod okupacyjnych i modernizacyjnych, które należy rozpatrywać wyłącznie w kontekście radykalnej nazistowskiej polityki przestrzeni życiowej i ideologii Generalnego Planu Wschodniego⁹⁶. Ujmując rzecz ogólnie, plany były ze sobą powiązane na wielu płaszczyznach administracji. Nawet jeśli nie zawsze były zgodne, zmierzały do wytyczonych celów – tworzenia nowej niemieckiej przestrzeni życiowej. Potwierdza to wypowiedź ówczesnego protagonisty. I tak, Tröster z Urzędu Planowania w Wiedniu pisał wprost w wymienionym już wcześniej piśmie z 23 listopada 1942 r. do planisty przestrzennego, generalnego referenta do spraw planowania przestrzeni Richerta, iż mógł on „także w kwestii kolonizacji zaprezentować [...] całkiem ładne widoki poprzez stworzenie map (powiedzmy planów zagospodarowania przestrzennego) [sic!] zgodnie z punktem widzenia planowania przestrzennego”⁹⁷. Natomiast jego kolega Jarmer, dyrygent ministerialny i dyrektor Wydziału Administracji

⁸⁹ APW, AGDW nr zespołu 482, sygn. 881, Zatrudnienie prywatnych architektów przy pracach nad budową miast 1942–1943, Tripcke do rządowego inżyniera budowlanego w Dreźnie, Warszawa 17 września 1942 r., s. 5–6.

⁹⁰ Kohlrausch, *Warschau im Zweiten Weltkrieg...*, s. 23–43, szczególnie s. 41; idem, *Doppelte Avantgarde. Urbanistische Innovation und internationale Vernetzung. Polen im europäischen Kontext (ca. 1916–1948)*, „Kulturgeschichtliches Jahrbuch Moderne”, 2 (2006), s. 225–229.

⁹¹ T. Szarota, *Alltag in Warschau und anderen besetzten Hauptstädten*, [w:] *September 1939...*, s. 73–94, tu s. 74.

⁹² Baberowski, Doering-Mantueffel, *op. cit.*, s. 63.

⁹³ J. Stroop, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje! Faksimile*, [w:] A. Żbikowski, *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!*, Instytut Pamięci Narodowej. Żydowski Instytut Historyczny (nr inw. 193, nr dok. 202z), s. 1–12, załącznik oraz galeria zdjęć, tu 1–3; kolejne źródła zebrane w: T. Friedmann, *50 Jahre nach dem Aufstand des Warschauer Ghettos 1943–1993* (nr zespołu dokumentów. Institute of Documentatou in Israel. For the Investigation of Nazi War Crimes), Haifa 1993; por. także K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, Warszawa 1979; Szarota, *Warschau unter dem Hakenkreuz...*, s. 39–47.

⁹⁴ J. Diefendorf, *Warsaw as a Jewish City for Light Industry: A solution to the „problem“ of Poland's Jews*, „Holocaust and Genocide Studies”, 24, 2010, no. 3, s. 449–465.

⁹⁵ Gollert, *op. cit.*, s. 237; por. przyp. 38.

⁹⁶ Do tej pory brakuje szczegółowych badań porównawczych na temat nazistowskiej polityki okupacyjnej, wyjątkiem jest: W. Röhr, *Forschungsprobleme zur Deutschen Okkupationspolitik im Spiegel der Reihe „Europa unterm Hakenkreuz“*, [w:] *Europa unterm Hakenkreuz. Analysen, Quellen, Register*, Hrsg. W. Röhr, Berlin 1996, s. 25–343.

⁹⁷ Zob. przyp. 67.

Biura Planowania Przestrzennego, odpowiedzialnego za Pragę, poinformował sekretarza stanu protektoratu K.H. Franka, że zagospodarowanie przestrzenne, inaczej niż wcześniej, o ile w ogóle miało to miejsce, rozumiane było raczej jako kwestia techniczno-mechaniczna. Dopiero w państwie narodowosocjalistycznym stało się ono „kwestią wysoce polityczną i twórczą”⁹⁸. Można tutaj zauważyć częściowo bezkrytyczną, a w każdym razie „surową” postawę profesjonalnych planistów przestrzennych, których działalność, jak to przedstawiono, miała być rozszerzona przez narodowych socjalistów na terytoria okupowane. Czy planowanie przestrzenne stało się kwestią wiary? W każdym razie to spowodowane do wspólnego mianownika zachowanie planistów przestrzennych, dotyczące terenów okupowanych, stanowi wyjaśnienie dążenia do angażowania się w przebudowę zaanektowanych lub okupowanych miast „niemieckich”.

W czasach powojennych uczestnicy omawianych działań próbowali się jednak usprawiedliwiać – stale podkreślali apolityczne i eksperckie stanowisko planistów pracujących na „terenach wschodnich”⁹⁹. Sam Meyer twierdził podczas ósmego procesu zbrodniarzy wojennych w Norymberdze, iż wypracował jedynie pierwszy wariant planu jako wytyczne dla zasiedlenia terenów wschodnich i jako studia na czasy powojenne¹⁰⁰. Sędzia zadał wówczas pytanie, w jakim stopniu kolejna wypracowana wersja, a więc całościowy plan osiedleńczy (poparty dokumentami wspomnianymi na początku artykułu) przewidywał „germanizację ziemi” w całej Europie Środkowo-Wschodniej. Pytał on w związku z tym zwłaszcza o Polskę, o znaczne przesiedlenia ludności i towarzyszące im działania kolonizatorskie, oraz o urbanistykę w Alzacji, Lotaryngii, Dolnej Styrii, Górnej Krainie, byłej Czechosłowacji, w Holandii, Norwegii oraz Danii. Meyer odpowiedział krótko: „[...]As to questions arising during the war, or questions arising possibly as problems at the end of the war, the plan does not explain any position”¹⁰¹.

Meyer opuścił więzienie w Norymberdze niewinny, w latach 1956–1968 był profesorem i kierownikiem instytutu na Politechnice w Hanowerze, ponadto kierował Akademią Badań i Planowania Przestrzennego, instytucją powstałą w miejsce Biura Planowania Przestrzennego¹⁰². Badania nad użytkowaniem ziemi i strukturą społeczno-przestrzenną w latach 50. wspierała Niemiecka Wspólnota Badawcza – DFG (Deutsche Forschungsgemeinschaft), tak jak wcześniej, w latach 1941–1942, popierał plany przesiedleńcze urząd Komisarza Rzeszy do spraw Umacniania Niemczyzny – RKF (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums). A więc tak zwany Generalny Plan Wschodni był wspierany przez poprzedniczkę DFG.

PLANNING AND DEVELOPMENT IN THE “NEW GERMAN EAST” GENERAL GOVERNMENT: WARSAW (1939–1945)

Summary

Hans Frank, who had been the Governor General of the Eastern territories since 25 October 1939, relocated his office to Cracow in line with his intentions and with the consent of Hitler. Frank considered Warsaw “prey” at that time and a future “field of rubble”. The Führer approved the relocation of the Governor General’s office and thus cleared the way for the demolition of the city. Warsaw, which capitulated on 28 September 1939, became a city of secondary importance and one of the administrative centres of the four districts of the newly established General Government. This suggests the conclusion – which is the thesis developed in the present article – that at the beginning there was no official systematic urban development plan for Warsaw. The previous research initiated by Helena Syrkusowa (1973) was based on the assumption of controlled urban development planning; in terms of urban development, parallels with the Gau Wartheland-Poznań model were looked for. The newly discovered source materials do not confirm these assumptions.

⁹⁸ NA Prag, nr zespołu Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, nr inw. 1979, sygn. 109–6/71, nr 114, Jarmer do sekretarza stanu, obecnie Prag 24 lutego 1940 r., s. 15–20, tu cyt. s. 15.

⁹⁹ Por. także wpisy w: Akademie für Raumforschung und Landesplanung: *Handwörterbuch für Raumforschung und Raumordnung*, Hannover 1970 (np. wpis Tammsa, Friedricha. „Niemeyer Reinhold.”, s. 2107–2110).

¹⁰⁰ *Zum Generalplan Ost...*, s. 297–299, dokument nr 99, 1947, 29 czerwca, Norymberga. Uroczyste oświadczenie prof. dr. Konrada Meyer-Herlinga, tu s. 298. Por. *ibidem*, s. 285–286, dokument nr 92, 1944, 8 sierpień. Pismo Herberta Backe do prof. dr. Konrada Meyera o przerwaniu prac nad planowaniem.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 299–307, dokument nr 100, 1947, 10 grudnia, Norymberga. Protokół z przesłuchania prof. dr. Konrada Meyera przed Amerykańskim Sądem Wojskowym I, przypadek VIII, cytat s. 307.

¹⁰² Opracowane krytycznie w: Heinemann, *op. cit.* (zob. przyp. 22), s. 17–26, 35–36, z listą projektów finansowanych przez Niemiecką Wspólnotę Badawczą w kontekście Generalnego Planu Wschodniego 1941/42.

Warsaw Mayor Oskar Dengel had a plan to commission urban planner Hubert Groß and to make the population dwindle to a minimum, to reduce the city radically through urban planning, to design a “New German City” and to erect new buildings for the party and government while preserving the old town. Such a plan was his private initiative, entirely confined to municipal administration and was not coordinated with Berlin or Cracow.

The idea of a “New German City”, developed by the Reich planners for German cities such as Würzburg, Poznań and others intended for redevelopment, and for the occupied and annexed cities such as Prague or Vienna, does not apply in this case. A programme for Warsaw comparable with the “New Redevelopment Programme” never existed.

The second planning stage is characterised by the plans of the Chief Development Officers Friedrich Papst and Friedrich Gollert in 1942/43 (Hans-Hubert Leufgen architecture firm). These plans were developed with the target to demolish buildings promoting the identity such as the Castle.

The “Warsaw Case” is a peculiarity of German urban and space planning in the East European territories occupied by the Nazis; both the plans were designed for different normative reasons and show no continuity. The procedure for Warsaw, conceived seemingly only as bureaucracy, also provides evidence of the highly problematic, charged and hitherto undocumented atmosphere in urban and space planning during National Socialism, and was constantly accompanied by shifts in competences.

The present study broadens the already existent discussion about the urban development planning for Warsaw at several levels, among others allowing for the aspects of the spatial planning research, such as urban planning, and considering the backdrop of the occupation practices of the National Socialists in the General Government.

transl. Richard NĚmec

AUFBAU UND PLANUNG IM „NEUEN DEUTSCHEN OSTEN“ GENERALGOUVERNEMENT: WARSCHAU (1939–1945)

Hans Frank, seit dem 25. Oktober 1939 Generalgouverneur der Ostgebiete, verlegte programmatisch und mit Einverständnis Hitlers seinen Sitz nach Krakau. Dagegen sah Frank Warschau als aktuelles „Beuteland“ und künftiges „Trümmerfeld“ an. Der „Führer“ habe die Arbeit des Generalgouverneurs dort gebilligt, die Stadt war zum Abbruch freigegeben. Warschau, das am 28. September 1939 kapitulierte hatte, wurde zur „Nebenstadt“ und einem der Verwaltungszentren der vier Distrikte des neu geschaffenen Generalgouvernements. Dies lässt den Schluss zu – so die im Artikel verfolgte These – dass für Warschau anfänglich keine offizielle programmatische städtebauliche Planung vorgesehen war. Auch wenn in der bisherigen Forschung im Sinne von Helena Syrkusowa (1973) von einem geregelten Stadtplanungsprogramm ausgegangen wurde; im Bereich des Städtebaus wurden außerdem Parallelen zu dem Mustergau Wartheland-Posen gesucht. So bestätigen sich diese Positionen auf Grund des neu erschlossenen Quellenmaterials nicht.

Die von Oskar Dengel, dem Stadtpräsidenten in Warschau in Auftrag gegebenen Planung, Warschau durch den Stadtplaner Hubert Groß auf eine minimale Einwohnerzahl schrumpfen zu lassen, sie städtebaulich radikal zu verkleinern und unter Beibehaltung der Altstadt „Die neue deutsche Stadt“ mit Bauten für Partei und Staat zu entwerfen, geht auf seine private Initiative zurück, war lediglich auf kommunale Verwaltungsebenen beschränkt und evident nicht mit Berlin oder Krakau abgestimmt.

Die Idee einer „Neuen Deutschen Stadt“, wie diese von den „Reichsplanern“ sowohl für die deutschen Neugestaltungsstädte entwickelt wurde, etwa für die Städte Würzburg, Posen u.a., als auch für die okkupierten und annektierten Städte, wie beispielsweise für Prag oder Wien, trifft hier nicht zu. Ein derartiges Programm, das mit dem „Neugestaltungsprogramm“ gleichzusetzen wäre, hat es für Warschau nie gegeben.

Die zweite Planungsstufe wird durch die Planung vom Oberbaurat Friedrich Papst und Friedrich Gollert in den Jahren 1942/43 (Atelier Hans-Hubert Leufgen) charakterisiert. Diese setzte bereits gezielt auf die Vernichtung der identitätsstiftenden Bauten wie des Schlosses.

Der „Fall Warschau“ ist als Besonderheit der deutschen Stadt- und Raumplanung in den nationalsozialistisch besetzten Gebieten Osteuropas zu betrachten, die beide Planungen bildenden keine Kontinuität, sie sind auch unterschiedlichen normativen Gründen entstanden.

Der scheinbar nur bürokratisch aufgefasste „Vorgang“ um Warschau zeugt ferner von einem äußerst problematischen, bisher nicht erfassten und reibungsgeladenen Klima in Bezug auf die Raum- wie Städteplanung in der Zeit des Nationalsozialismus, die stets von Kompetenzverschiebungen begleitet wurden.

Die vorliegende Studie erweitert daher diskursiv die bereits vorhandene Diskussion um die städtebauliche Planung für Warschau auf mehreren Ebenen u.a. unter der Berücksichtigung der Aspekte der Raumforschung wie des Städtebaus, ebenso im Kontext der Okkupationspraktiken der Nationalsozialisten im Generalgouvernement.

Übersetzt von Richard NĚmec